

Ladányi Andor

A „végső megoldás”-hoz vezető út újabb állomásai

E tanulmányban a szerző a zsidótörvények előtörténetét, valamint az első és a második zsidótörvényt ismertető tanulmányainak¹ folytatásaként a zsidókérdés alakulását, a zsidóellenes törekvéseket és intézkedéseket illetően az 1939 májusa és 1944. március 19-e közötti közel öt esztendőben történeteket kívánja bemutatni.

A HARMADIK ZSIDÓTÖRVÉNY FELÉ

1939. május 5-én lépett hatályba „a zsidók közeleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” címet viselő második zsidótörvény, amelyről a kormányzat – az első zsidótörvényhez hasonlóan – a zsidókérdés megoldását várta (vagy legalábbis azt hirdette), ezzel kifogva a szilas-nemzetiszocialista pártok vitorláiból. Ez azonban ezúttal is rövidesen illúzióknak bizonyult. Már a törvényjavaslat bizottsági, majd képviselőházi vitája során egyes szélsőjobboldali képviselők – a javaslat nem eléggé radikális voltát kifogásolva – a harmadik zsidótörvény szükségességét hangoztatták, majd ez 1940 tavaszától egyre inkább előtérbe került, és a következőkben újabb és újabb zsidóellenes intézkedésekre, törvényi rendelkezésekre került sor.

Alig egy héttel a második zsidótörvény kihirdetése után Teleki Pál miniszterelnök a pesti Vigadóban tartott beszédében még azt mondta, hogy a törvényt „meghoytuk és ezzel a dolog törvényes részét lezártuk. Ne gondoljon tehát senki harmadik törvényre – nekünk most más dolgunk van. Nincs olyan törvény, amely minden ember privát gondolkodását százszázalékig kielégítené. Ez a törvény azonban megfelelő ahhoz, hogy vele céljainkat szolgáljuk és fokról-fokra elérjük.” 1939 őszétől azonban több nyilas-nemzetiszocialista képviselő – e pártok a pünkösdi képviselőházi választásokon 49 mandátumot szereztek – azt hangsúlyozva, hogy a második zsidótörvény nem oldotta meg a zsidókérdést, új törvény meghozatalát kívánta, vagy addig is a törvény noveláris módosítását.²

A kormányzat részéről először Radocsay László igazságügy-miniszter reagált e követelésekre az egyik interpellációra 1940. június 12-én adott írásbeli válaszában: „a kormány nem látja szükségesnek, hogy az 1939:IV-tc. rendelkezéseinek módosítása vagy kiegészítése céljából új törvény alkotása iránt tegyen kezdeményező lépéseket. Ilyen tervvel a kormány ez idő szerint nem foglalkozik.” Alig egy hónap múlva azonban a miniszterelnök egy másik interpellációra adott írásbeli válaszában arra mutatott rá, hogy „a törvény megfelelő végrehajtását a törvény bonyolultsága és rendelkezéseinek kijátszására irányuló kísérletek nehezítik. A kormány e kísérletek megakadályozására törekszik, ha azonban arról volna kénytelen meggyőződnie, hogy a törvényhozás szándéka az 1939:IV-tc. bonyolult rendelkezései folytán nem érvényesíthető a maga teljességében, nem fog visszariadni attól sem, hogy a törvény átalakításával, vagy esetleg új törvény hozásával tegye közérthetővé a törvényhozás akaratát.”³

A következő hónapokban számos javaslat született a zsidókérdés megoldására, a harmadik zsidótörvény megalkotására. Hóman Bálint még június második felében Teleki Pál számára készített „Rapszódikus gondolatok” című terjedelmes feljegyzésében a zsidókérdéssel is foglalkozott. A zsidóság elleni céltudatos harc szükségességét hangsúlyozta, azt, hogy „végre szakítani kell a kompromisszumok rendszerével [...] Tudatára kell ébrednünk végre, hogy zsidó [...] ellensége kell, hogy legyen a mai kormányrendszernek. [...] Ebből nyilván következik, hogy zsidókat semminemű hatalmi pozícióban, sem a közigazgatásban, sem a bírói székben, sem az iskolában nem lehet megtúrni, nekik a gazdasági életben sem szabad tanácsadói, irányító, vezető szerepet kezükben hagyni. [...] A meglévő törvény rossz. Ezért mielőbb meg kell hozni az új egy-két szakaszos törvényt, mely faji alapra helyezkedik.” Bosnyák Zoltán *A harmadik zsidótörvény* című, augusztusban megjelent írásában abból indult ki, hogy az új zsidótörvényben „a leg-

teljesebb mértékig érvényesülnie kell a faji szempontoknak”, véglegesen szakítani kell az asszimiláció gondolatával. Ennek érdekében meg kell tiltani a vegyesházasságokat, drákói szigorúsággal büntetve a házasságon kívüli vérkeveredést is. A kormánypártból kivált és Imrédy Béla vezetésével alakult Magyar Megújulás Pártja 1940. októberi programja azt hangsúlyozta, hogy a társadalom békéjét „csak az ősi népi összetételhez és az évezredek keresztény erkölcsökhöz való visszatérés” hozhatja meg. Ezért akarja a párt „a zsidóság kivándorlásának és a zsidó vagyonok felügyeletének és felszámolásának a hazai termelés és a nemzeti tőkeállomány csorbítatlan fenntartását biztosító és a visszaéléseket kizáró megszervezését, a zsidókérdés megoldásában az európai össz megoldásba való bekapcsolódást”. Addig is követeli a párt „a zsidóságnak a magyar kulturális, szellemi és művészeti életből azonnal teljes kiküszöbölését, a zsidóbirtokoknak a földbirtok-politika céljaira való átvételét, a gazdasági életben pedig oly intézkedések megtételét, melyek a vezetést és a rendelkezés jogát haladéktalanul hozzáértő és szellemében magyar rétegek kezébe adják, hogy ily módon előkészíttessék Magyarországnak a zsidó lakosságtól és a zsidó szellemtől teljes mentesítése”.⁴

Rajnisz Ferenc még július 1-jén benyújtott – de csak a képviselőház októberi 9-i ülésén elhangzott – interpellációjában azt kérdezte a miniszterelnöktől, hogy hajlandó-e a kormány a harmadik zsidótörvény előkészítésére még a nyári szünet előtt teljhatalmú vizsgálati joggal felruházott parlamenti bizottságot kiküldeni, illetve a törvényes formák között erre előterjesztést tenni. Teleki válaszában kijelentette, hogy „egyszerű, világos, radikálisan egyszerű” zsidótörvényt akar, amely világos és félremagyarázhatatlan. Közölte, hogy az addig készült javaslatok szerint még mindig túl komplikáltak, ő a kérdés teljes leegyszerűsítésére törekszik, „és rövid időn belül készen is leszek ezzel a munkámmal”. Az igazságügy-miniszter egy interpellációra adott november 25-i írásbeli válasza szerint: „A zsidók jogi helyzetének új, átfogó szabályozására vonatkozóan az előkészítő munkálatok folyamatban vannak. Mihelyt ezek befejezést nyernek, a törvényjavaslatot az országgyűlés elé fogom terjeszteni.” – E munkálatokról, a készülő új törvény tartalmi kérdéseiről azonban semmi sem szivárgott ki.⁵

A zsidókérdést is felvetette Teleki a Hitlerrel folytatott november 20-i beszélgetése során. Az erről készített német feljegyzés szerint Teleki azt mondta, hogy a zsidókat a béke megkötése után

ki kell telepíteni Európából. Hitler erre azt válaszolta, hogy a zsidókérdés megoldása Európában a béke egyik legnagyobb problémája. Szándéka szerint a megkötendő békeszerződésben kényszeríteni kell majd Franciaországot, hogy néhány gyarmatát e célra bocsássa rendelkezésre.

Barcza György emlékirataiban bővebben írt a megbeszélésről. Eszerint Teleki megértette Hitlerrel, hogy Magyarországon az üzleti élet, az ipar annyira zsidó kézben van, hogy azt állami intézkedésekkel nem lehet egyszerre úgy kivenni a kezükből, hogy annak a gazdasági életben nagy és káros visszahatása ne lenne. Hitlertől választ kért arra, hogy mit akar inkább: kitenni a zsidókat mindenhonnan, vagy produkálunk és persze szállítunk a németeknek, „de a kettőt egyszerre nem tehetjük meg”. Hitler azt felelte, hogy tegyünk a zsidókkal, amit akarunk, de gyártsunk, termeljünk és szállítsunk.

Alig két hét múlva a miniszterelnök a képviselőházban az 1941. évi költségvetés appropriációjának vitájában részletesebben is foglalkozott a zsidókérdéssel. Hangsúlyozta, hogy az európai kérdés, amely „csak az egységes európai rendezés keretében oldódhatik meg gyökeresen, ebben fog nálunk is megoldódni, ha ilyen új európai rendezés lesz.” De addig is – folytatta beszédét Teleki – „meg kell akadályozni a ma már óriási tömegű zsidóság elkeveredését a nem zsidókkal. Először azért, mert jellemvonásaik, karakterük sokkal átütőbb erejű és az elkeveredésnél domináló. [...] Másodszer azért, mert középosztályunknak és felső osztályunknak igen tekintélyes része el van zsidósodva.” Emellett „az ország gazdasági életének kulcsait nem szabad zsidó, vagy félzsidó, vagy pedig stróman-kézben hagyni, mert a stróman még rosszabb”. A miniszterelnök ugyanakkor arra is rámutatott, hogy „nem szabad minden életlehetőséget elvonni 800.000, az elkeresztelkedettekkel együtt egymillió lakostól, ha már otthont nem biztosíthatunk nekik”. – Teleki álláspontját megismételte a kormánypárt december 16-i országos értekezletén tartott beszédében is.

Ezekben a hónapokban többen is sürgették a harmadik zsidótörvény meghozatalát, így Rajnisz kívül gróf Serényi Miklós nyilas képviselő november 22-i képviselőházi felszólalásában, követelve a zsidók teljes kitelepítését és a „vérfertőzés” megszüntetését. Imrédy Béla november 26-i felszólalásában – pártjának említett programjával összhangban – a zsidókérdés megoldása érdekében „egészen nagyszabású, nagy-

vonalú” intézkedések szükségességét hangoztatta, beleértve a zsidóvagyonok likvidálását, felszámolását is. Sztójay Döme berlini magyar követ még szeptember 10-i, Csáky István külügyminiszternek írt jelentésében a zsidókérdésben további radikális lépések megtételét azzal indokolta, hogy ez Magyarország további revíziós törekvései sikerének előfeltétele. Ugyanő november 2-i, majd 8-i jelentésében azt hangsúlyozta, hogy „a magyarországi zsidókérdés végleges és kielégítő megoldása egyik legfontosabb előfeltétele a magyar-német viszony kedvező alakulásának és a részünkről óhajtott német bizalom megszilárdításának”. Hóman Bálint decemberi németországi útjáról Telekinek írt emlékeztetője szerint Németország barátságának előfeltétele „a zsidókérdés gyökeres rendezése, mert a németek nem az angolban, hanem a zsidó nemzetközi tőkében látják a főellenséget”.⁶

1941 első hónapjaiban – miközben egyes nyilas-nemzetiszocialista képviselők sürgették a törvényjavaslat kidolgozását – folytatódtak az ezzel kapcsolatos munkálatok; ezek állásáról ellentmondásos értesülések láttak napvilágot. Az *Essener Nationalzeitung* – nyilván magyarországi információk alapján – január 26-i számában azt közölte, hogy a törvényjavaslat már elkészült, és annak lényege a faji alapelv érvényesítése, a nemzetiszocialista *Pesti Újság* március 11-i száma szerint viszont a javaslattal kapcsolatos elgondolások „még a nyers tervezet lerögzítésének állapotához sem érkeztek”. Jellemző volt az is, hogy amikor Serédi Jusztinián bíboros hercegprímás a készülő új zsidótörvény ügyében felkereste a miniszterelnököt, és hangsúlyozta a püspöki karnek azt a kívánságát, hogy „a megkeresztelt zsidó származású polgárok helyzetét a készülő törvény a mostaninál ne csak súlyosabbá ne tegye, hanem inkább enyhítse”, Teleki nagyon tartózkodóan válaszolt: „Vagy még maga sem látja pontosan, milyen is legyen a készülő törvény – számolt be a prímás e megbeszélésről a püspöki kar március 12-i értekezletén –, vagy pedig kitért a nyilatkozat elől.” Fontos megjegyzést tett Hóman a készülő törvénnyel kapcsolatban április 4-i – tárgyalásra azonban nem került – minisztertanácsi előterjesztésében: „Két zsidótörvényt is hoztunk, a harmadik előkészületben van. S közben folyik a gazdasági élet hungarizálása kis alkalmazottak kikapcsolásával s a zsidó vagyon érintetlen fenntartásával.” Az előterjesztéshez fűzött jegyzete szerint a zsidókérdésben „minden megoldás rossz, ha az ingó és ingatlan vagyont

nem fogjuk meg. Gyors és radikális megoldásra van szükség”.

A kormányzat részéről – több mint két hónapos hallgatás után – először a gazdasági csúcsmiszteri funkciót is ellátó Reményi-Schneller pénzügyminiszter nyilatkozott e kérdésről: március 10-i bajai beszédében azt mondta, hogy a zsidókérdést meg kell oldani, „és nincs is messze a megoldás ideje. Ne gondolja senki, hogy évekről beszélek, csak hónapokról van szó.” Majd tíz nap múlva a miniszterelnök a kormánypárt értekezletén – a kormányzat munkájáról beszámolva – közölte, hogy a harmadik zsidótörvény ügyében már öt értekezletet tartottak.⁷

Teleki Pál tragikus halála után a miniszterelnökké kinevezett Bárdossy László április 24-i képviselőházi programadó beszédében a zsidókérdéssel kapcsolatban lényegében Teleki említett 1940. december 3-i beszédében foglaltakat ismételte meg. Ő is abból indult ki, hogy az európai kérdés, amely csak egy általános és egységes európai rendezés keretében oldható meg gyökeresen és véglegesen. De addig is megoldást kell találni a halaszthatatlan hazai problémák tekintetében. Ennek során – mondotta – szükséges egyszerű és világos törvény megalkotása, amelynek kiinduló pontja a zsidó fogalmának „egyszerű, világos s a különböző (felekezeti és faji) szempontokat össze nem vegyítő” határozott megállapítása. Teleki álláspontjának megfelelően ő is fontosnak tekintette a zsidók és a nemzsidók elkeveredésének törvény útján való megakadályozását, a zsidóságnak a nemzet társadalmi, kulturális, politikai és szellemi élete fontos helyeiről való teljes kirekesztését, és szerinte sem szabad az ország gazdasági életének kulcspozícióit zsidó, félzsidó vagy stróman-kézben hagyni. Telekihez hasonlóan Bárdossy is rámutatott arra, hogy ha egymillió zsidótól minden lehetőséget elvonnánk, az súlyos gazdasági és szociális zavarokat idézne elő. Szükségesnek tartotta továbbá a földbirtokpolitikai rendelkezések végrehajtásának meggyorsítását, különösen a zsidók tulajdonában levő mezőgazdasági ingatlanok tekintetében.⁸

Egy kis kitérő: Teleki 800 ezer, a keresztény hitre áttértekkel együtt egymillió zsidóról beszélt, Bárdossy pedig egymillióról. Az 1941. január 31-i népszámlálás eredményei alapján azonban ismeretesek a tényleges adatok. E népszámlálás a már addig visszacsatolt területekre is kiterjedt, és a valláson kívül az 1939. évi IV. törvény értelmében zsidónak tekintendők számát is tartalmazta. Eszerint az izraelita vallásúak száma

725 007 fő volt, a második zsidótörvény értelmében zsidónak tekintendő nem izraelita vallásúak száma pedig 34 435; összesen tehát 759 442 fő.⁹

A FAJVÉDELMI TÖRVÉNY

Az események menetére visszatérve: a következő hónapokban folytatódott a törvényjavaslat előkészítése, és ennek során az meglehetősen átalakult. A kormány ugyanis június 11-én egy szerves, átfogó új törvény helyett „A házassági törvény kiegészítéséről és módosításáról” szóló törvényjavaslatot nyújtott be a képviselőházban. E javaslat IV. fejezete a nemzsidók és a zsidók házasságkötésének tilalmával kapcsolatos rendelkezéseket tartalmazta, a 9. § szerint: „Nemzsidónak zsidóval házasságot kötni tilos.” A javaslat a zsidó fogalmát a következőképpen határozta meg: „A jelen § alkalmazásában zsidó az, akinek legalább két nagyszülője az izraelita hitfelekezet tagjaként született, úgyszintén – tekintet nélkül származására – az, aki az izraelita hitfelekezet tagja.” A törvényjavaslat indokolása szerint e fogalom meghatározás „a lehetőségek korlátain belül, tiszta faji megoldásra törekszik”. A meghatározás alapfeltevése pedig az, hogy „a jelenleg élő nemzedék nagyszülőinek születéskori vallási hovatartozása egybeesik a faji hovatartozással”. Az indoklás azt is kimondta, hogy a javaslatban foglalt új fogalom meghatározás természetesen „kizárólag a jelen törvény szempontjából érvényesül”, minden egyéb vonatkozásban az 1939. évi IV. törvény 1. §-ának meghatározása irányadó. (Említést érdemel, hogy e mondat a törvény indoklásának a Magyar Törvénytárban közölt szövegében már nem szerepelt...) A törvényjavaslat értelmében ugyanakkor az, „akinek két nagyszülője született az izraelita hitfelekezet tagjaként, nem esik a zsidókkal egy tekintet alá abban az esetben, ha ő maga, úgyszintén mind a két szülője keresztény hitfelekezet tagjaként született s az is maradt.” Az indoklás szerint e rendelkezés az alaptétel merevségét enyhíti.

A minisztertanács június 24-i ülésén azonban az igazságügy-miniszter közölte, hogy a politikai és szakkörökkel folytatott megbeszélések alapján a törvényjavaslatban több módosítást tartana szükségesnek, köztük azt, hogy nem tekintendő zsidónak az, „akinek két nagyszülője született az izraelita hitfelekezet tagjaként, ha ő maga keresztény hitfelekezet tagjaként született és az is maradt, s emellett születése idejében mindkét szülője keresztény hitfelekezet tagja volt”. Ezt

indokolva arra mutatott rá, hogy „az eddig megnyilatkozott politikai közvélemény túlságosan szűknek tartja a félévreknek a nem zsidóval való házasságkötésére vonatkozó lehetőséget. A zsidóknak és nem zsidóknak tisztán faji alapon való különválasztása a nemzeti társadalom érzékeny megbontása nélkül valóban lehetetlen, ezért a félévreknek nem zsidókkal való házasságát nem lehetne teljesen megtiltani. [...] A túlságos szigorítás azt vonhatná maga után, hogy a félévrek [...] nagy tömege kényszerítettnek vissza a zsidók körébe nemcsak faji, hanem világnézeti és társadalmi szempontból is.” A minisztertanács egyetértett a javasolt módosításokkal.¹⁰

A képviselőház június 30-án kezdte meg a törvényjavaslat vitáját. Ennek során a felszólaló képviselők túlnyomó többsége nem fogadta el a javaslatot. A nyilas-nemzetiszocialista pártok és a Magyar Megújulás Pártja szónokai, valamint a kormánypárt jobbszárnyához tartozó egyes képviselők azért, mert abban a fajvédelmi követelmények teljes mértékben nem érvényesülnek, részben az enyhítések miatt, részben pedig azért, mert a törvényjavaslat nem terjed ki a házasságon kívüli nemi érintkezésre és a 45 évnél fiatalabb keresztény háztartási alkalmazottak zsidók részéről való foglalkoztatásának tilalmára. Közi-Horváth József felolvasta a katolikus papképviselők deklarációját, amely szerint a baj gyökere a liberális házasságjogi törvény, s ezért indítványozta a törvényjavaslat visszavonását és a kormány részéről új, „a liberális házasságjogi törvény teljes reformját magában foglaló, a keresztény házasság méltóságát és állandóságát visszaállító” törvényjavaslat mielőbbi benyújtását. Az ellenzéki képviselők közül a kigazdapárti Varga Béla azért utasította el a törvényjavaslatot, mert az eltaszítja az 50%-os félévreket, nem ad lehetőséget felmentés adására, „természetellenes és keresztényellenes”, míg a liberális Rassay Károly azért, mert a javaslat a fajelmélet, a faji mítosz alkalmazásával nélkülöz minden tudományos alapot, és emberességi szempontokba ütközik. A javaslatot egyes kormánypárti képviselők is csak megfelelő módosításokat kérve fogadták el.

Miután a képviselőház általánosságban elfogadta a törvényjavaslatot, azt másnap a ház igazságügyi és közjogi bizottsága együttes ülésen tárgyalta meg. A liberális Rupert Rezső és a szociáldemokrata Malasits Géza ellenezte a javaslatot, a kereszténypárti gróf Esterházy Móric és Makray Lajos pedig kívánatosnak tartotta, hogy az igazságügy-miniszter indokolt esetekben a há-

zassági tilalom alól felmentést adhasson. A bizottság elfogadta a kormány által javasolt módosításokat, azok indokolását is megismételve. A képviselőház azután július 8-án a bizottsági módosításokat vita nélkül elfogadta.¹¹

Ezt követően került sor a törvényjavaslat felsőházi vitájára. Előbb, július 12-én a felsőház igazságügyi és közjogi bizottsága kezdte meg a javaslat tárgyalását. Ennek során mindhárom történelmi egyház főpapjai (Serédi Jusztinián, Ravasz László és Kövi Béla) a javaslat ellen foglaltak állást, elsősorban a félvérekre vonatkozó rendelkezéseket kifogásolva. Ellenezte a törvényjavaslatot Bethlen István is, megállapítva – előrelátva a további fejleményeket –, hogy „a faji gondolat nem fog megállni a házasságnál”, hanem fokozatosan át fog terjedni más rendelkezésekre is. A bizottság több módosítást tartott szükségesnek, amelyek kidolgozására 12 tagú albizottságot küldtek ki. Az albizottság által megfogalmazott, a törvényjavaslat 9. §-ára vonatkozó módosítások közül az egyik az volt, hogy nem esik a zsidókkal egy tekintet alá az sem, aki „élete hetedik évének betöltése előtt keresztény hitfelekezet tagjává lett”, a másik pedig lehetővé tette, hogy az igazságügy-miniszter „különös méltánylást érdemlő okból” kivételesen felmentést adhasson a házasságkötési tilalom alól annak az esetben, akinek csak két nagyszülője született az izraelita hitfelekezet tagjaként s ő maga 1941. június 11. előtt keresztény hitfelekezet tagja lett. A bizottság a módosításokat elfogadta, és ezt követően a felsőház tárgyalta meg a törvényjavaslatot. Azt Serédi Jusztinián határozottan ellenezte, mivel ellenkezik a pozitív isteni és természeti törvénnyel, az asszimiláció céljával. Ugyancsak nem fogadták el a javaslatot Ravasz László és Kövi Béla püspökök, valamint a fajleméletet és a disszimilációs törekvéseket elutasító Szüllő Géza felvidéki képviselő.

A javaslat mellett foglaltak állást az orvosi kamarák delegáltjai: Meskó Zoltán nyug. orvostábornok és Orsós Ferenc egyetemi tanár. Az utóbbi hosszadalmas fejtegetéssel azt igyekezett bizonyítani, hogy a fajok keveredése „elkorsosodáshoz vezet”, és a házasságkötés tilalmának a cigányokra való kiterjesztését kívánta.

Vizi E. Szilveszter utóbb – Orsós akadémiai rehabilitációjának ügyét ismertetve – megállapította, hogy ő felsőházi felszólalásában „a biológia és főleg a genetika területén tesz olyan kijelentéseket, amelyek egyrészt a tárgyi ismeretek hiányáról, ill. felületességéről

tesznek tanúságot, másrészt ellentmondanak a logika egyszerű követelményeinek. Érvelésében a fogalmi gondolkodással összeférhetetlen demagógia is helyet kap annak érdekében, hogy szélsőséges nézeteit érvényesítse.”

A felsőház végül is 65:53 arányban, tehát 12 fős szavazattöbbséggel elfogadta a törvényjavaslatot. A szavazási arányokat jelentős mértékben befolyásolta a katolikus főpapok egy részének magatartása. A felsőháznak ugyanis 22 katolikus főpap tagja volt. Közülük néhányan betegség vagy más ok miatt nem vettek részt a felsőház ülésén. De „akadtak olyan egyházi férfiak is, felsőházi tagok – mondotta Serédi Jusztinián bíboros hercegprímás az október 8-i püspökkari értekezleten –, [...] akik minden komoly ok nélkül vagy egyáltalán meg sem jelentek a tárgyaláson, vagy legalábbis a szavazásra nem jöttek be, sőt akadt egy olyan is, aki a szavazás kezdetén egy oszlop mögé állt, és csak a szavazás után jött elő. Pedig, ha ezek megjelentek és leszavaztak volna, a javaslat sorsa más irányt vett volna. Ezekről, akik Krisztusnak és Szentegyházának ügyét csúfosan cserbenhagyták, többet nem szól, mert szégyenli magát. Az ítélet nem reá tartozik.” Említést érdemel az is, hogy a Vatikán – amely már 1940 őszén a budapesti nuncius jelentései alapján figyelemmel kísérte a harmadik zsidótörvény meghozatalára irányuló törekvéseket – határozottan tiltakozott a fajvédelmi törvény rendelkezései ellen.¹²

A felsőház ugyanakkor 77:50 arányban elfogadta a bizottsági módosításokat. A képviselőházi együttes bizottság azonban július 21-i ülésén nem fogadta el a 9. § felsőházi módosításait, minthogy azok „veszélyeztetik azokat a rendkívül fontos nemzeti érdekeket, amelyeket a magyar fajta tisztaságának megóvása szempontjából minden körülmények között szem előtt kell tartani”. Így foglalt állást másnap a képviselőház is. Ezért a két Ház közötti ellentét „kiegyenlítése” céljából közös együttes bizottsági ülést tartottak, ezen 24 tagú albizottságot küldtek ki, és annak javaslata alapján a felsőházi módosítások helyett – mint Töreky Géza, a közös bizottság felsőházi elnöke mondotta – „bizonyos magasabb érdekből” a 9. §-nak csak egy bekezdéssel való kiegészítését fogadták el, amely szerint az igazságügy-miniszter „különös méltánylást érdemlő okból” felmentést adhat a házasságkötési tilalom alól a felsőházi módosításban megjelölt személyeknek. A közös bizottság ugyanakkor

egy új, 15. § beillesztéséről is határozott: „Vétséget követ el és három évig terjedhető fogházzal, hivatalvesztéssel és politikai jogai gyakorlásának felfüggesztésével büntetendő az a zsidó, aki magyar honos tisztességes nemzsidó nővel házasságon kívül nemileg közösül”; bizonyos esetekben pedig e cselekménye büntettnek minősül, öt évig terjedhető börtönbüntetéssel. E módosítást is figyelembe véve a közös bizottság a törvény címének a „valamint az ezzel kapcsolatos fajvédelmi rendelkezésekről” szavakkal történő kiegészítést tartotta szükségesnek. A közös együttes bizottság javaslatait azután mind a képviselőház, mind a felsőház elfogadta, és a törvény 1941. augusztus 8-án kihirdetésre került.

A törvény fajvédelmi rendelkezéseinek végrehajtására vonatkozólag csak az 1942. évi adatok ismeretesek. Ezek szerint a zsidó-nemzsidó vegyesházasságok száma az 1941. évi 883-mal szemben csak 133 volt, „fajgyalázás” vétsége miatt pedig 28 zsidót ítélték el. (Számos törvényszéki ítéletet azonban 1943 őszén az ítéltábla megsemmisítve a vádlottakat felmentette.)¹⁵

TOVÁBBI ZSIDÓELLENES INTÉZKEDÉSEK

E törvény mellett a Bárdossy-kormány idején több más zsidóellenes intézkedés, törvényi rendelkezés is történt. Még 1941. április 16-án a zsidók katonai szolgálatáról szóló kormányrendelet intézményesítette a zsidók munkaszolgálatát. E rendelet szerint az 1939. évi IV. törvény 1. §-a értelmében zsidónak tekintendő hadköteles személyek e kötelezettségüknek a hadsereg kötelékében kiegészítő szolgálat teljesítésével tesznek eleget. A rendelet azt a megalázó rendelkezést is tartalmazta, hogy a kiegészítő szolgálatra kötelezettek „ezt a szolgálatot rendfokozat nélkül teljesítik abban az esetben is, ha korábban tiszti, altiszti vagy tisztési rendfokozatot nyertek”.

1941 júliusában törvény korlátozta az ügyvédi kamarai választásra jogosult zsidó tagok arányát (hasonló rendelkezés született nemsokára az orvosi kamarákra vonatkozóan is), valamint a zsidó ügyvédi kamarai tagok bíróságok vagy közigazgatási hatóságok előtt folyó eljárás során közmegbízásban való részesedésének arányát. A képviselőházban két liberális képviselő a jogegyenlőségre hivatkozva ellenezte a javaslatot, több nyilas-nemzetiszocialista képviselő pedig azért, mert szerintük a zsidók ügyvédi működését a numerus nullust alkalmazva teljesen meg kellene szüntetni. Az egyik kormánypárti képviselő

be is nyújtott egy ilyen értelmű határozati javaslatot, amelyet a képviselőház elfogadott, a felsőház viszont „napirendre tért” e javaslat felett.¹⁴

Egy 1941 végén elfogadott törvény teljesen megszüntette a zsidók törvényhatósági bizottsági és községi képviselőtestületi tagságát, azzal a kevésbé meggyőző indokolással, hogy a második zsidótörvény meghozatala előtt „olyan zsidó választók választották meg ezeket a [...] tagokat, akiknek az 1939:IV. törvénycikk rendelkezései következtében választójoguk már nincs”. A törvényjavaslat képviselőházi vitájában gróf Apponyi György liberális és Peyser Károly szociáldemokrata képviselő ezt cáfolva hivatkozott a választásokon a titkos szavazásra, valamint arra, hogy a választások az egyes pártok listája alapján történtek. Megemlítendő még, hogy már korábban, 1940 októberében megszüntették az izraelita hitfelekezet felsőházi képviselőjét.¹⁵

Még 1941. október 23-án nyújtotta be a pénzügyminiszter az 1914-1918. évi hadikölcsönök rendezéséről szóló – de csak a következő kormány idején elfogadott – törvényjavaslatot, amely a zsidók számára a valorizációt csak korlátozott mértékben – 5000 pengő névértékben – tette lehetővé. E javaslat képviselőházi vitája során Malasits Géza és Rupert Rezső ezzel kapcsolatban rámutatott a jogegyenlőség elvének megsértésére, valamint az általánosítás igazságtalanságára.

1941. december 5-én nyújtotta be a vallás- és közoktatásügyi miniszter az izraelita vallásfelekezet jogállásának szabályozásáról szóló – de szintén csak 1942-ben elfogadott – törvényjavaslatot, amely az 1895. évi recepciós törvényt hatálytalanítva e vallásfelekezetet nem bevett, hanem törvényesen elismert felekezetnek nyilvánította (és megszüntette e felekezet, valamint iskoláinak anyagi támogatását). A javaslat indokolása szerint e vallásfelekezet jogi helyzete a zsidótörvények következtében lényegesen megváltozott, „alanyi jogaik mind közjogi, mind magánjogi téren [...] szűkebbek lettek, sőt több vonatkozásban teljesen megszűntek”. A törvényjavaslat 1941. december 17-18-i képviselőházi tárgyalása során csak a liberális Bródy Ernő – a Ház egyetlen zsidó vallású tagja – ellenezte a javaslatot. A többi felszólaló nemcsak üdvözölte azt, hanem azon túlmenő javaslatokat is tett. Így többen kívánatosnak tartották az izraelita vallásra való áttérés megtiltását, számos nyilas-nemzetiszocialista képviselő szerint az izraelita felekezet törvényesen elismert felekezet se legyen,

egyikük pedig a zsidó iskolák rendőri felügyelet alá helyezését kívánta.

A javaslat részletes vitáját megelőző bizottsági tárgyalásra csak 1942. március 24-én került sor. A bizottság – Balás Károly indítványára – a törvényjavaslatnak a fajvédelmi törvény kijátszásának megakadályozása céljából olyan új szakasszal való kiegészítéséről határozott, hogy bevett vagy elismert vallásfelekezettől az izraelita felekezetre áttérni nem lehet. (Az áttértek száma ténylegesen 1940-ben 69, 1941-ben 259, 1942-ben 280 volt.) E módosítást mind a képviselőház, mind a felsőház elfogadta, s így a törvény 1942. július 19-én kihirdetést nyert.¹⁶

A zsidóellenes intézkedések nem ritkán „mellékes” területekre is kiterjedtek. Így pl. a Nemzeti Sportbizottság 1941. november végén úgy határozott, hogy az egyes sportszövetségek alapszabályaiba fel kell venni a következő szöveget: „A Szövetség tagjai [...] olyan sportegyesületek lehetnek, amelyeknek [...] zsidónak minősítendő tagjuk, illetve azoknak zsidónak minősítendő házastársuk nincs.” E határozatot 1942 júniusában vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet is megerősítette, a házastársra vonatkozó rész elhagyásával, de kimondva azt, hogy az olyan sportegyesületet, amely ennek a rendelkezésnek nem felel meg, fel kell oszlatni.¹⁷

Sem a fajvédelmi törvény, sem az előzőekben említett törvények nem elégtették ki a szélsőjobb oldali erőket: 1941 novemberében-decemberében több nyilas-nemzetiszocialista képviselő is sürgette a harmadik zsidótörvény meghozatalát. Az 1942. évi költségvetés képviselőházi tárgyalása során e pártok képviselői további zsidóellenes intézkedéseket javasoltak, követeltek. Ezek között szerepelt a zsidók elkülönítése céljából karszalaggal való megjelölésük, az országgyűlés „zsidótlanítása”, felsőházi tagságuk megszüntetése, az igazságszolgáltatásból a zsidók és a zsidó feleséggel rendelkező nemzsidók eltávolítása, a zsidó tőke ellenőrzése, a vallás- és közoktatásügyi tárca költségvetésének tárgyalása során pedig a kormánypárti előadó elvként szögezte le, hogy „zsidó ne részesülhessen magyar felső oktatásban”.¹⁸

A Bárdossy-kormány időszakára két súlyos terrorakció is rányomta a bélyegét. Az első mintegy 18 ezer kárpátaljai (és részben észak-erdélyi) zsidó 1941 nyarán végrehajtott kitelepítése volt. Előzőleg a július 12-én kiadott 192/1941. sz. belügyminiszteri rendelet szerint „a végbement háborús és politikai fejlemények” megteremtették a lehetőséget a nemkívánatos külföldi állam-

polgároknak az országból való végleges eltávolítására. Ennek első lépéseként összeállították ezek jegyzékét, majd rövidesen megkezdték Körösmezőre való összegyűjtésüket. Augusztus első felében ezeket a magyar hadsereg által megszállt ukrajnai területekre szállították el, köztük súlyos betegeket, 70 évnél idősebbeket és magyar állampolgársággal rendelkezőket is. A deportálás – a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodájának a kormányzathoz és a katolikus püspöki karhoz eljuttatott beadványa szerint – embertelen módon, „a humanitás legelemibb követelményeinek megsértésével” történt. A kitelepítettek közül azután több mint 12 ezer főt a német Einsatzgruppék Kamenyec-Podolszkij-ban meggyilkoltak. A belügyminisztérium augusztus 15-én a kitelepítéseket „további intézkedésig” felfüggesztette, a kormányzat azonban az akciót folytatni kívánta, de mint Bárdossy a képviselőház november 21-i ülésén egy interpellációra válaszolva közölte: „a velünk baráti Német birodalom figyelmeztetett bennünket, hogy ezt tovább ne tegyünk. Ez előtt a kívánság előtt kétségtelenül meg kellett hajolnunk.” A németek részéről – akik időközben átvették a galíciai területek megszállását – persze nem humanitárius szempontokról volt szó, hanem arról, hogy akkor még nem teremtették meg a zsidók fizikai megsemmisítésének „nagyipari” feltételeit, és az ilyen egyedi akciók megismétlését el akarták kerülni. (Hasonló megfontolások alapján, gyakorlati-technikai nehézségekre hivatkozva nem tartották megvalósíthatónak a magyar hadsereg szélsőjobb oldali erőinek 1942. január elején javasolt akcióját. Heszlényi József vezérőrnagy ugyanis, feltehetőleg a kormányzat tudta és beleegyezése nélkül berlini tárgyalásai során felvetette további 12 ezer menekült zsidó kitelepítésének kérdését.)¹⁹

A másik terrorakció az 1942. januári délvidéki vérengzés, különösen a január 21-23-i újvidéki „razzia” volt, amelynek során mindazokat, akiknek az igazolványait nem találták rendben, előbb igazolóbizottság, majd véstörvényszék elé állították. Az utóbbi őket minden további eljárás nélkül halálra ítélték; az ítéleteket az újvidéki Duna-strandon hajtották végre. Az áldozatok száma a hivatalos adatok szerint 3340 volt (köztük 2550 szerb és 743 zsidó). Az újvidéki pogrom nem maradt titokban, az széles körű felháborodást idézett elő. A vérengzésért felelős főtisztek ellen csak 1943 őszén, a megváltozott politikai körülmények között indult hadbírósi eljárás,

de a várható súlyos ítéletek elől a szabadlábban védekező főtisztek 1944 januárjában Németországba szöktek.²⁰

A KÁLLAY-KORMÁNY ELSŐ IDŐSZAKA

A Bárdossy lemondása után 1942. március 9-én miniszterelnökké kinevezett Kállay Miklós-nak a zsidókérdéssel kapcsolatos véleménye, politikája működése első hónapjaiban lényegében megegyezett Teleki és Bárdossy álláspontjával, bár kétségtelen, hogy nyilatkozataiban figyelembe vette a kinevezését eleve bizalmatlanul fogadó kormánypárt jelentős részének a zsidókérdésben radikálisabb intézkedéseket kívánó felfogását is.

Kállay a kormánypárt március 12-i értekezletén, programját ismertetve, a zsidókérdést illetően abból indult ki, hogy az elsősorban szociális probléma. Szerinte „semmi másról nincsen szó, mint helyrehozni azt a szociális igazságtalanságot, amit a zsidóság szereplése Magyarországon, mint eltolódást eredményezett az ország anyagi, gazdasági életének kiegyensúlyozottságában”. Ennek érdekében „minden intézkedést megteendőnek tartok, ami a nemzet egyetemének érdekében áll. De sem többet, sem kevesebbet.” Rámutatott arra, hogy a zsidóság gazdasági viszszaeszközése a magyar nép gazdasági előbbre jutásának alapfeltétele, és fontos feladatnak tekintette a zsidók földbirtokainak „azonnali és maradék nélküli” kisajátítását.

Hasonló módon foglalkozott a miniszterelnök a zsidókérdéssel a képviselőházban egy hét múlva tartott programadó beszédében. A zsidóságot egy „át nem eresztő” rétegnek nevezte, amely „az egészséges társadalmi kapillarizációt megakadályozta”. Közölte, hogy aznap jelent meg az összes zsidóbirtok zár alá vételéről szóló kormányrendelet, és a megalkotandó törvény alapján a zsidók tulajdonában levő összes föld- és erdőbirtok állami kisajátításra fog kerülni. A zsidókérdés megoldásának más feladatairól Kállay nem szólt.

Ezt igyekezett pótolni az utána felszólaló Lukács Béla, a kormánypárt elnöke: „én nagyon szeretném – mondotta –, ha azon az úton, amelyen a tavalyi fajvédelmi törvény meghozatala alkalmával az első lépést megtettük, egy lépéssel megint továbbmennénk és gondoskodnánk a zsidók társadalmi elkülönítéséről. Szeretnék megnyugtató kijelentést hallani arra vonatkozólag, hogy [...] a zsidók legalábbis mint munkaszolgálatosok [...] ki a harctérre vitessenek. [...] Szeretném, ha a miniszterelnök úr foglalkoznék az-

zal, hogy a zsidó köztisztviselőket minél előbb leváltásák. [...] Szeretném, ha a miniszterelnök úr által bejelentett átmeneti gazdálkodási előkészületek között szerepelne a zsidóság kitelepítésének kérdése is, mert hiszen a háború utáni, remélhetőleg zsidómentes Európában, gondolni sem lehet egy olyan Magyarországra, ahol, habár csökkent jogokkal, zsidók is élnek. Szeretném továbbá, ha komoly és erőteljes intézkedések jelennének meg a zsidóvállalatokban elbújtatott zsidó vállalati vezetőkre vonatkozólag.” – Lukács beszédének e részéről az egyik nemzetiszocialista képviselő azt mondta, hogy itt „két programbeszéd van”.²¹

Ezért Kállay a kormánypárt országos tanácsának április 20-án tartott ülésén már némileg átfogóbb jelleggel szólt a zsidókérdés megoldásának feladatairól. Ezúttal is előbb a földkérdést említette: „A zsidóságot a magyar föld tulajdonjogából és használatából ki kell emelni és el kell távolítani.” Ezzel kapcsolatban megismételte az előző beszédeiben mondottakat, azzal a kiegészítéssel, hogy a zsidók a jövőben a falvakban nem telepedhetnek le. A továbbiakban arról beszélt, hogy a zsidókat „fokozatosan, mégpedig nem lassított, hanem gyorsított ütemben ki kell kapcsolni a magyar élet legtöbb vonatkozásából”. A végleges megoldás szerinte is a 800 ezer főnyi zsidóság kitelepítése.²²

A kormányprogramban foglaltakról, a miniszterelnök nyilatkozatairól a ténylegesen történetekre, a kormány első időszakában a zsidókérdést illetően tett intézkedésekre rátérve: 1942 júliusában fogadták el a hadikölcsönök valorizációjáról és az izraelita felekezet jogállásáról szóló, az előzőekben említett törvényeket. Ezt követően törvényben is szabályozták a hadköteles zsidók kisegítő munkaszolgálatát. A törvény értelmében a hadköteles zsidók „fegyveres szolgálatot nem teljesíthetnek”, kötelezettségüknek kisegítő szolgálat teljesítésével tesznek eleget. A törvény erre vonatkozó rendelkezései megegyeztek az 1941. évi kormányrendeletben foglaltakkal, azzal az eltéréssel, hogy a zsidónak tekintendők körének meghatározására már a fajvédelmi törvény rendelkezései voltak irányadók.

A törvényjavaslat június 24-i vitájának alaphangját Lukács Endre előadó adta meg: „Természetes és helyes – mondotta –, hogy [...] a zsidó bomlasztó elemet kirekesztjük a fegyveres katonai [...] szolgálatból.” Az ülésen felszólaló kormánypárti és szélsőjobboldali ellenzéki képviselők ennek megfelelően egyöntetűen támogatták a

törvényjavaslatot. A liberális és a szociáldemokrata képviselők a képviselőház ülésén nem szólaltak fel. A június 30-i együttes bizottsági tárgyaláson viszont közülük többen is elleneztek a törvényjavaslat egyes rendelkezéseit, így a fegyveres szolgálat teljesítésének tilalmát, a zsidónak minősítés esetében a fajvédelmi törvény alkalmazását, valamint a tiszti rang megvonását. (Az utóbbit illetően a törvény decemberben kiadott végrehajtási rendelete a törvényhez képest ezt kategorikusan is megfogalmazta: a zsidókat „rendfokozatuk többé nem illeti meg, nem használhatnak arra utaló elnevezést”.) A felsőház egyesített bizottságának július 2-i ülése a zsidónak minősítés megállapítását illetően az 1939. évi IV. törvényt tartotta irányadónak, és ilyen értelmű módosításról határozott. A felsőház július 14-i ülésén báró Prónay György és Glattfelder Gyula püspök is emellett foglalt állást – a felsőház azonban e módosítást elvetette.

Ami a munkaszolgálat alakulását illeti: a zsidó munkaszolgálatosok száma a háborúba lépés után lényegesen megnőtt, helyzetük – különösen a keleti fronton – a megerőltető munka, a hiányos táplálkozás és ruházat, valamint a gyakori durva bánásmód miatt rendkívül súlyos volt. E tekintetben Nagybaczoni Nagy Vilmos minisztersége javulást jelentett: ő elrendelte a munkaszolgálatosok megfelelő ellátását, tiltotta a rossz bánásmódot, a testi fenyegetést, és vizsgálatot indított rendelkezéseinek megszegői ellen. Álláspontját a keleti fronton tett látogatása során a parancsnokok előtt is megerősítette, és azt a minisztertanács ülésén, valamint a képviselőházban és a felsőházban is kifejtette. Intézkedéseinek végrehajtása azonban jelentős mértékben az egyes parancsnokok „hozzáállásától” függött, a második hadsereg doni veresége pedig a zsidó munkaszolgálatosok túlnyomó részének a pusztulását jelentette. (Nagy Vilmos szerint a mintegy 40 ezer munkaszolgálatos közül alig 5-6 ezer jött haza.) Igen súlyos volt a németek követelésére 1943 nyarán a szerbiai Borba küldött mintegy 3000 munkaszolgálatos helyzete is.²³

Még május 22-én nyújtotta be a kormány a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól szóló törvényjavaslatot, amelyet azonban csak szeptember elején fogadtak el. E törvényjavaslat értelmében a fajvédelmi törvény szerint zsidónak tekintendők mező- vagy erdőgazdasági ingatlant nem szerezhetnek (kis- és nagyközségben pedig egyéb ingatlant sem). Őket összesen mező- vagy erdőgazdasági ingatlanai-

nak, ezek alkotórészeinek és tartozékainak, továbbá az ingatlanokon levő mező- vagy erdőgazdasági üzemeknek tulajdonul átengedésére kell kötelezni. Zsidó mező- vagy erdőgazdasági ingatlant csak a földművelésügyi miniszter engedélyével vehet haszonbérletbe. Az átengedésre kötelezés esetében járó térítés harminc év alatt törlesztendő, zároltan kezelendő kötvényekkel egyenlítendő ki.

A törvényjavaslat megismételte a második zsidótörvény indokolásának a zsidóság faji sajátosságaira és gazdasági térfoglalására vonatkozó részét, majd megállapította, hogy „a zsidóság olyan népelem, amely az államéletünk szempontjából legnagyobb jelentőséggel bíró magyar földnek, jelesen mező- és erdőgazdasági művelés alatt álló területünknek tulajdonosa nem lehet”. Az általános indokolás végül azt hangsúlyozta, hogy a törvényjavaslat „nem birtokpolitikai természetű javaslat [...] elsősorban nemzetpolitikai célokat szolgáló fajvédelmi javaslat”.

A törvényjavaslat 1942. május 28-ától július 10-éig tartó képviselőházi vitája során a nyilas-nemzetiszocialista pártok képviselői nem fogadták el a javaslatot, mert azt nem tartották kielégítőnek. (A Magyar Megújulás Pártját és a Magyar Nemzetiszocialista Pártot tömörítő Magyar Megújulás Nemzetiszocialista Pártszövetség vezérszónoka 12 pontban foglalta össze a törvényjavaslat hibáit és hiányosságait.) Kifogásolták azt is, hogy a javaslat megkerüli a földkérdés szerves rendezését. A kisgazdapárt részéről Nagy Ferenc is a földkérdés átfogó rendezését kívánta, határozati javaslatot nyújtva be arra vonatkozólag, hogy a kormány az „átfogó, nagy, rendszeres” földreformtörvényt sürgősen készítse elő, és megfelelő időben azt terjessze be. Az egyik liberális képviselő viszont azért ellenezte a javaslatot, mert az „rést üt a magántulajdon elvén” és „újabb rést üt a polgári jogegyenlőség elvén”.

A kormánypárt, az Erdélyi Párt és a kereszténypárt képviselői – bár egyes kritikai megjegyzésekkel – helyeselték és elfogadták a törvényjavaslatot. Elfogadta a javaslatot a felsőház többsége is, csak Berczelly Jenő ellenezte azt, minthogy annak a térítésre vonatkozó rendelkezése „sem a magántulajdon elvével, sem a szerzett jog tiszteletben tartásával, sem pedig a kapitalista magántulajdon-rendszerrel [...] össze nem egyeztethető”. Szluha Aladár viszont olyan határozati javaslatot nyújtott be, amely szerint „azon egyének, kik az által, hogy zsidóhoz mentek

nőül, vagy zsidó nőt vettek feleségül, illetve ily házasságot kötöttek [...] önként zsidókká váltaknak tekintendők”. E javaslatot Meskó Zoltán is támogatta. Megjegyzendő még, hogy Bánffy Dániel földművelésügyi miniszter mind a képviselőházban, mind pedig a felsőházban ismételtlen hangsúlyozta, hogy a törvényjavaslat nem földbirtok-politikai, hanem fajvédelmi javaslat (még a látszatát is el kívánva kerülni annak, hogy azt egy radikális földreform első lépésének tekintés). Mint a felsőházban mondotta: „ebben a Házban nem kell részletesen indokolni azt, hogy milyen súlyos veszélyekkel járhat az, ha a zsidókérdést a földkérdéssel összekeverjük”.²⁴

A zsidókérdést illető további tervekkel, törekvésekkel kapcsolatban említést érdemel Reményi-Schnellernek a kormányzónál történt kihallgatása, amelyről Schellenberg, a német Sicherheitsdienst osztályvezetője készített feljegyzést a Külügyi Hivatal számára. A feljegyzés szerint a kihallgatás során „megmutatkozott, hogy Horthy a vezető és befolyásos zsidók mellett áll”. Reményi-Schneller ugyanis a magyarországi zsidó tőke kisajátítására javaslatot dolgozott ki, amelyet a kormányzó elé terjesztett. Horthynak azonban az volt az álláspontja, hogy a Galíciából bevándorolt zsidókat „feltétlenül ki kell kapcsolni”, de akik tudományos téren, az ipar és a pénzügyek terén érdemeket szereztek, azok jó hazafiaknak tekintendők, és azokhoz nem szabad hozzányúlani. „Éppen ezeknek a zsidóknak köszönheti Magyarország az utóbbi évtizedek nagy gazdasági fellendülését.” Horthy elutasította mindazt, aminek – mint zsidó vagyon kártalanítás nélküli kisajátításának – „rablás jellege van”. Szerinte a zsidó vagyont a gazdasági fejlődés céljaira kell felhasználni, és a minisztert megbízta, hogy erre vonatkozólag adjon szakvéleményt.²⁵

Meglehetősen későn, csak kinevezése után három hónappal, június 6-án került sor Kállaynak Hitlernél tett látogatására. Ennek során a miniszterelnök a zsidókérdést is érintette. Kifejtette, hogy e kérdés Magyarországon – ahol a zsidóság a lakosság közel 10%-át alkotja – más, mint Németországban. A zsidókérdés megoldása a nemzet életrendjének megbontása nélkül csak lépésről lépésre képzelhető el, és semmiképpen sem erőszakos eszközökkel. Hitler – Kállay emlékiratai szerint – „ehhez nem fűzött megjegyzést [...], hiába próbáltam később, szándékosan újra rátérlni a figyelmemt”, csak általánosságban azt mondta, hogy nem avatkozik bele Magyarország belügyeibe. (Megjegyzendő, hogy a magyar minisz-

terelnök látogatását megelőzően Martin Luther, a Külügyi Hivatal osztályvezetője feljegyzésben tájékoztatta Hitlert arról, hogy német szempontból milyen intézkedések lennének szükségesek a zsidókérdés terén, a Führer azonban a beszélgetés során azt figyelmen kívül hagyta.)²⁶

A NÉMET NYOMÁS

E lényegében formális beszélgetés után mintegy két hónappal azonban a német kormányzat már felvetette a magyarországi zsidókérdés gyökeres megoldásának lehetőségét. Ez szorosan összefüggött Németország zsidópolitikájának 1941 ősztől történő lényeges változásával. Míg addig az európai zsidókat csak a háború után szándékoztak a tengerentúlra kivándoroltatni, most már a háború folyamán, az elfoglalt keleti területekre való kitelepítésük került előtérbe. Ennek tervét az 1942. január 20-án Wannseeben tartott konferencia tárgyalta meg. A konferenciáról készült jegyzőkönyv szerint: „A kivándorlás helyére ezután mint további lehetőség, a Führer előzetes jóváhagyása nyomán a zsidók Keletre való kitelepítése lépett.” A konferencián mintegy 11 millió – köztük 742 800 magyarországi – zsidó Keletre történő deportálásával számoltak. A zsidókérdés ilyen módon való „végső megoldása” (Endlösung) ténylegesen azonban nem kitelepítést, evakuálást jelentett, hanem az európai zsidók túlnyomó részének fizikai megsemmisítését. Ennek végrehajtása a megszállt keleti területeken már 1941 végén megkezdődött (többnyire tömeges agyonlövéssel), majd 1942 tavaszától sorra létrehozták a gázkamrával felszerelt megsemmisítő táborokat, amelyek nyáron meg is kezdték működésüket.²⁷

A zsidókérdés sürgős és végleges megoldásának szükségességét Európában Hitler 1942. április 26-i beszédében nyomatékosan hangsúlyozta. Magyarországot illetően ennek kívánalmát a német kormányzat először 1942 augusztusában vetette fel. Az időközben helyettes államtitkárrá kinevezett Luther augusztus 11-én fogadta Sztójay Döme követet, és közölte vele: Hitler szándéka szerint a zsidókérdést Európában mielőbb meg kell oldani. Reményét fejezte ki, hogy a magyar kormány ennek megfelelően a zsidókérdést véglegesen meg fogja oldani. Ezt követően Sztójay augusztus 15-én a külügyi tárcát is vezető Kállaynak küldött jelentésében azt írta, hogy a zsidókérdés megoldása aktuálisává vált, a német kormány Európát mielőbb meg akarja tisztítani

a zsidó elemektől, még a háború folyamán a megszállt keleti területekre telepítve őket. Említést tett arról is, hogy megbízható forrásból szerzett értesülése szerint Himmler az SS-vezetők számára tartott előadásában ennek egy éven belül történő végrehajtásáról beszélt. A követ szerint ez Magyarországot is érinteni fogja. Bár a magyarországi zsidókérdés ennek megfelelő megoldása a németek részéről még csak iniciatíva, de belátható időn belül azt hivatalosan is fel fogják vetni. Sztójay véleményét Ottlik Gézával, a *Pester Lloyd* főszerkesztőjével folytatott 1942. szeptemberi beszélgetése során is kifejtette. Szerinte helyes lenne, ha a magyar kormány nem várná meg e kérdésnek a németek részéről történő éles felvetését, hanem meggyorsítaná az őrségváltás tempóját, és a zsidó lakosság tekintélyes részét kitelepítené a megszállt keleti területekre, nem titkolva, hogy az nem kitelepítésüket, hanem kivégzésüket jelentené...

A Magyarországon élő külföldi zsidók kitelepítésével kapcsolatban megjegyzendő, hogy amikor a berlini magyar követség katonai attaséja megsürgette a német hatóságok állásfoglalását, az ügyet a Wehrmacht főparancsnoksága átadta a Sicherheitsdienst-nek (SD). Adolf Eichmann, ennek alosztályvezetője szeptember 25-én azt közölte, hogy ilyen részakció jelenleg technikai okok miatt nem lehetséges, helyesebb lenne ezzel az akcióval várni mindaddig, amíg Magyarország hajlandó lesz azt a magyar zsidókra is kiterjeszteni.²⁸

Szeptember végétől felgyorsultak az események. E hó 24-én Ribbentrop külügyminiszter telefonon utasította Luthert az európai zsidók evakuálásának lehető meggyorsítására, Magyarországot is beleértve. Ribbentrop Sztójayval folytatott beszélgetésük során is hangsúlyozta a zsidókérdés Európában való rendezésének szükségességét, és reményét fejezte ki, hogy a politikát Magyarország is követni fogja. Október 5-én Luther megbeszélést folytatva Sztójayval, közölte: Németország követeli a megszállt nyugati területeken és Németországban élő magyar zsidók eltávolítását, a magyarországi zsidókérdés mielőbbi rendezése érdekében pedig kívánatosnak tartaná megfelelő törvények alkotásával a zsidóknak a kulturális, a politikai és a gazdasági életből történő teljes mértékű kikapcsolását, a zsidók megjelölését, továbbá a zsidók Keletre való kitelepítését, „azzal a végső céllal, hogy a zsidókérdés Magyarországon véglegesen megoldást nyerjen”.

A kitelepítés kérdésével kapcsolatban a követ a beszélgetés során megemlítette, hogy Kállay nyugtalanítja az evakuálásra kerülő zsidók helyzetét, egzisztenciális lehetőségük; nem akarja, hogy a magyar kormányt szemrehányás érje azért, hogy a magyar zsidókat a nyomornak „vagy annál is rosszabbnak” tegyék ki. Luther megnyugtatta a követet, hogy a kitelepített zsidók útépítésnél fognak dolgozni, később pedig rezervátumokban helyezik el őket...

Sztójay megkérdezte még, hogy a magyarországi zsidókérdés felvetése a német kormány hivatalos álláspontját jelenti-e; Luther erre azt válaszolta, hogy egyelőre még nem, azt majd a budapesti német követ útján fogják közölni. Ez rövidesen meg is történt; Luther Ribbentrop hozzájárulásával október 14-én táviratban felhívta Jagow követet, hogy a magyarországi zsidókérdésre vonatkozólag közölje a magyar kormánnyal a német álláspontot. Ugyanazon a napon Weizsäcker külügyi államtitkár fogadta Sztójayt, és tudatta vele, hogy a Führer el van szánva az európai zsidókérdés azonnali és sürgős megoldására. Ezért kívánatosnak tartotta, hogy a követ győzze meg a magyar kormányt a zsidók kitelepítésének szükségességéről. Sztójay ennek rövidesen eleget téve, budapesti útja során közölte Kállayval, hogy alapfeltétel a német javaslatok elfogadása, ha nem engedünk, annak szerinte – mint Kállay írta emlékirataiban – „végzetes következményei lehetnek”. Sztójay – mint arra utóbb, a népbírósi tárgyalás során a vádbeszéd is rámutatott – elsősorban Németország érdekeit képviselte, „saját hazájával szemben”, és Karsai László megállapítása szerint jelentéseit szándékosan sötét tónus, dramatizáltság jellemezte.²⁹

Jagow október 17-én adta át Ghyczy Jenőnek, a külügyminiszter állandó helyettesének az alábbi jegyzéket: Kéri a magyar kormányt, hogy az európai zsidókérdés mielőbbi és teljes megoldása végett maga is tegye meg „a lehető legrövidebb időn belül” a megfelelő intézkedéseket. Elismerik az ezirányban tett eddigi kezdeményezéseket, ezek azonban „korántsem tartanak lépést a Németországban és Európa más államaiban bekövetkezett fejlődéssel”. A jegyzék szerint e kérdést még a háború alatt egyszer s mindenkorra le kell zárni; ez nem német, hanem európai érdek. Ennek érdekében célszerű volna a következő intézkedéseket megtenni: 1. A zsidók fokozott mértékű és kivétel nélküli kikapcsolása a kulturális és a gazdasági életből. 2. Az összes zsidó megjelölése és ezzel világos elkülönítésük. 3. A zsidók ki-

telepítésének, Keletre szállításának előkészítése. A jegyzékben foglaltakkal kapcsolatban Ghyczy közölte a német követtel, hogy azokra vonatkozóan a miniszterelnök a kormánypárt október 22-i értekezletén fog majd állást foglalni.

Kállay e beszédében ismertette a tervezett újabb zsidóellenes intézkedéseket: a zsidó vagyondó bevezetését (amelynek hivatalos elnevezése „a zsidók háborús hozzájárulása” lesz), a zsidók mező- és erdőgazdasági birtokairól szóló törvény végrehajtásának és a kulcspozíciók „megtisztításának”, keresztény kézbe adásának meggyorsítását, a hadköteles zsidók munkaszolgálatra való behívását, és kilátásba helyezte a lakáshiány megoldása érdekében a nagyobb zsidó lakások igénybe vételét.

Kállay beszéde további részében figyelmeztette a zsidókat: „hagyjanak fel minden reménykedéssel! Olyan világ még egyszer nem jöhet [...], hogy ezeket a földeket a zsidóknak visszaadjuk. [...] nem vagyok hajlandó tovább tőrni azt, hogy a zsidóság most bukásában jobban mérgezzon, jobban destruáljon, mint valaha is virágkorában tette”. De hozzátette azt is, hogy szembeszáll nemcsak a zsidósággal, hanem mindazokkal is, akik más problémát ebben az országban nem látnak, mint a zsidókérdést. „Alacsonyrendű, aki az országot csak ezen a szemüvegen keresztül nézi – mondta –, az ilyeneket is el kell távolítani a magyar közéletből. [...] Megteszek mindent, hajlandó vagyok elmenni minden vonalon a nemzet érdekét szolgáló legmesszebb határig, de sem nemzetem becsületét, sem nemzetem jóhírét, sem pedig [...] a nemzeti erőik összefogását megakadályozni túllícitálással és konkolyhintéssel nem engedhetem és nem engedem!”

Kállay beszédének hangvétele kétségkívül élesebb volt korábbi állásfoglalásainál. Ezzel kapcsolatban a Népszava politikai tájékoztatója helyesen jegyezte meg: „Ami a Kállay-beszéd tárgyi részét illeti, a dolog nem olyan súlyos, mint amilyen a beszédnek a hangja.” A bejelentett intézkedések közül a zsidó vagyondó bevezetésére és a zsidó lakások igénybe vételére – mint arról még szó lesz – nem került sor, a zsidó hadköteles munkaszolgálatra való behívása egyelőre csak az 1909-1918 években született korosztályokra terjedt ki, akiket 1943 tavaszán hívtak be. Kállay ugyanakkor elhatárolódott a drasztikus zsidóellenes intézkedésektől, a német követelések második és harmadik pontjáról érdemben említett sem tett, és határozottan fellépett a szélsőjobboldali erők radikális törekvéseivel szemben. (Ezt bi-

zonyította az is, hogy a képviselőházban két nyilas képviselő újabb zsidóellenes intézkedéseket kívánó interpellációjában foglaltakat írásbeli válaszában kategorikusan visszautasította.) Jellemző volt az is, hogy míg a Kállay-kormány első félévének tevékenységéről kiadott beszámoló részletesen foglalkozott a zsidóellenes intézkedésekkel, addig a következő évről készített jelentésben a zsidókérdésről – a kormánypolitika változásait tükrözve – még említés sem történt. (A vagyondóról sem, a beszámolóban csak a „konjunkturális jellegű nyereségek” igen szigorú megadóztatása szerepelt.)³⁰

Kállay e beszédét követően két alkalommal is fogadta a német követet. Előbb, október 27-én világosan értésére adta, hogy a zsidókérdés magyarországi megoldását belügynek tekinti, a november 17-i beszélgetés során pedig – némileg meglepő módon – azt vetette fel, hogy a zsidók kitelepítése esetén a kormánynak meg kell gyorsítania a magyarországi németek asszimilációját. Közben a Külügyminisztérium (valószínűleg Szentmiklósy Andor, a politikai osztály vezetője) elkészítette a német jegyzékre adott választ, amelyet Sztójay december 2-án ismertetett Lutherrel, majd azt december 14-én hivatalosan is átadta.

A jegyzék abból indult ki, hogy a magyar kormány sohasem kételkedett a zsidókérdés összeurópai jellegében, de „a megoldás legcélszerűbb módját az egyes szuverén államoknak maguknak kell megtalálniuk”. A jegyzék a továbbiakban kiemelte, hogy Magyarország volt az első állam, amely 1920-ban korlátozta a zsidó befolyást, és következetesen járja azt az utat, hogy a belügyének tekintett zsidókérdést saját módszereivel oldja meg. A zsidótörvények rendelkezéseit ismertette hangsúlyozta, hogy a zsidókat a szellemi élet és a sajtó területéről jelentős mértékben kiszorították, az oktatás terén pedig gyors ütemben megvalósul a numerus nullus. Eredmények mutatkoznak a gazdasági szférában is a zsidók szerepének csökkenésében. E folyamat meggyorsításánál azonban a termelés érdekeit is figyelembe kell venni, ami összeurópai érdek, Németország érdeke is. (Utalt a jegyzék arra, hogy a magyar ipar 80%-a a német gazdaság szolgálatában dolgozik.) A zsidók külön megjelölése a jegyzék szerint a szenvedélyek olyan fokú megnyilvánulását robbantáná ki, ami a törvényes és a társadalmi rend komoly veszélyeztetését vonná maga után. A zsidók kitelepítésére pedig a kormánynak sem lehetősége, sem technikai felkészültsége nincs, továbbá komoly nyugtalanságra adhatna okot, és jelentős zavarokat idézne elő az ország hadigazdálkodásában.³¹

A válaszjegyzék a németeket korántsem elégitette ki. Luther – Sztójay december 19-i jelentését idézve – „őszinte sajnálattal vette tudomásul”, hogy a magyar kormány nem óhajtja oly mértékben a német kívánságokat a zsidókérdés rendezésére tekintetbe venni, mint ahogy azok a német jegyzékben szerepeltek. A kitelepítéssel kapcsolatban Luther azt mondta, hogy a német kormány hajlandó a magyarok minden kívánságát teljesíteni: a kitelepítettek letelepedésére megfelelő területeket kijelölni, és teljes garanciát vállalni ottani megélhetésük biztosítására... A követ Ribbentropmal is rövid beszélgetést folytatott. Ezen a külügyminiszter hangsúlyozta, hogy a magyarországi zsidókérdés végleges megoldását csak a kitelepítéssel lehetne elérni.

Sztójay nemsokára két hétre hazautazott. Ennek során Kállayt is felkereste, és – a miniszterelnök emlékiratai szerint – „drámai módon adta elő a várható fejleményeket. Könyörgött, hogy engedjek a zsidókérdésben, lássam be, hogy a németek ebben egy lépést sem visszakoehatnak. [...] Feltevése szerint a németek még egy utolsó próbálkozást tesznek januárban, hogy rábírnak álláspontom megváltoztatására. Ha makacskodom, megpróbálják minden rendelkezésükre álló eszközzel kikényszeríteni a lemondásomat. Ha ez sem jár sikerrel, akkor Magyarországot nem tekintik többé baráti országnak, és úgy vagy még csúnyábban fognak elbánni velünk, mint Csehszlovákiával és Lengyelországgal. Sztójaynak csak annyit mondtam, hogy őrizze meg nyugalma, mint ahogy én is nyugodt vagyok.”³²

Kállay helyzetét nemcsak a német nyomás nehezítette meg, hanem a szélsőjobb oldali pártok és a kormánypárt jobb oldalának a zsidókérdés radikális megoldására irányuló erősödő fellépése is. A képviselőház 1942. november-decemberi költségvetési vitájában az ezzel kapcsolatos követelések egész sora hangzott el. Imrédy felszólalásában a zsidókérdés átfogó, gyökeres rendezésének szükségességét hangoztatta. „Ugyanannak az állapotnak korszerű megvalósítása felé kell haladnunk, amelyet annak idején a középkorban a gettó jelentett, tehát a szétválasztás, elkülönítés és a keretbe szorítás folyamata az, amit azonnal meg kell indítani.” Követelte a zsidóság gazdasági és szellemi befolyásának azonnali felszámolását, túlfogyasztásának csökkentését, vagyoni túlsúlyának megszüntetését és a zsidó vagyonok likvidálásának előkészítését.

Maróthy-Meizler Károly azt kívánta, hogy a kormány sürgősen törvényjavaslatot nyújtson

be, amely rendelkezne a zsidóknak nevükben és ruházatukban való megjelöléséről, minden olyan vállalat zsidónak minősítéséről, amelynek tulajdonosai, vezetői és alkalmazottai között 5%-nál több zsidó van, a zsidók ügyvédi, orvosi, mérnöki és kereskedelmi kamarai tagságának megszüntetéséről, a zsidó vagyonok összeírásáról és lefoglalásáról, valamint az idősebb zsidók gettóban, a fiatalabbak munkatáborban való összegyűjtéséről és lakásuk igénybeviteléről. Elhangzott a vita során a zsidók állampolgársága megszüntetésének, valamint a külföldről menekült zsidók (és segítők) halállal büntetésének követelése, a zsidók kitiltása a politikai pártokból és a szakszervezetekből, a képzőművészet „megtisztítása” a zsidó szellemtől (a képzőművészek Új Társaságának kiállítására utalva), továbbá a zsidó származású Szerb Antal „értékrombolónak” minősített magyar irodalomtörténetének elítélése, az ilyen műveknek és szerzőiknek „a magyar szellemi életből való kiküszöbölése”. E felszólalásokra Kállay nem reflektált, az egyik nyilas képviselő szerint „tüntetően hallgatott”.

A felsőházban is voltak radikális zsidóellenes megnyilvánulások; így az egyetemeken a numerus nullus bevezetésének követelése, valamint egy olyan határozati javaslat benyújtása, amely szerint a bírói karból, az igazságszolgáltatás egész területéről a zsidókat el kell távolítani (a kivételezetteket is), valamint azokat is, akik zsidó nőt vettek feleségül és „ezáltal zsidó befolyás alá kerültek”.

1943 februárjában a kormánypárt radikális jobboldali képviselőinek egy csoportja beadványt nyújtott át Lukács Bélának, a párt elnökének, abban határozott, harcos jobboldali belpolitika folytatását, a zsidók ellen hatékony intézkedéseket követelve. A kormánypárt Lukács Béla által vezetett küldöttségének a NSDAP meghívására Münchenben tett látogatásakor a Martin Bormann-nal, a pártkancellária vezetőjével folytatott tárgyalása során a magyarországi zsidókérdés is nagy súllyal szerepelt. (Az ezzel kapcsolatos német politikáról a Külügyi Hivatal előzetesen tájékoztatta Bormannt.)

E hónapok történetéhez azonban az is hozzátartozik, hogy az ellenzéki képviselők 1943. január 28-án memorandumot intéztek a kormányhoz, amelyben a zsidókérdésben „a törvények magyar szellemű és emberséges, keresztény lelkületű” végrehajtását kívánták és „ugyanakkor még nagyobb nyomattal az e törvényeken magukat túltevő, alkotmányellenes, törvénytíró

kilengések elfojtását, és a bűnösök és módszereik sürgős kiküszöbölését a magyar közéletből”.³³

A NÉMET NYOMÁS ERŐSÖDÉSE

1943 első hónapjaiban erősödött a magyarországi zsidókérdés radikális megoldására irányuló német nyomás. A karácsonyi-újévi szünet után Luther január 15-én fogadta újra Sztójajt. Beszélgetésük során ismételten emlékeztette a követet arra, hogy a Führernek határozott szándéka az összes zsidónak Európából még a háború alatt történő eltávolítása, és sürgette a magyarországi zsidókérdés ezzel összhangban levő megoldását. A magyar-német viszony elhidegülésére vonatkozólag azt mondta, hogy e tekintetben a nagyobb fokú „és talán alapvető” nézeteltérésre tudvalevőleg a zsidókérdés adott okot. Megemlítette azt is, hogy a német vezetőkörökben nagyon rossz hatása volt – az általa Judenkomissariatnak nevezett – értelmiségi kormánybiztosság megszüntetésének. (Luther e megjegyzését pontatlan magyarországi információk alapján tette: a kormánybiztosság ugyanis nem szűnt meg, csak Kultsár Istvánt váltotta le a miniszterelnök.) Sztójay e beszélgetésről beszámoló jelentésében megismételte a magyar-német viszony megjavítására korábban tett javaslatait, köztük azt, hogy „a zsidókérdést tartsuk szem előtt”. Kállay erre nem reagált, a háború alakulásával – a szövetségesek észak-afrikai sikerei, majd különösen Sztálingrád és Voronyezs után – ekkor már egyre valószínűbbnek tartotta a németek vereségét, és Magyarország háború utáni helyzetét is figyelembe véve a zsidókérdéssel kapcsolatban a drasztikus intézkedéseket, a zsidók fizikai megsemmisítését jelentő kitelepítését, a német követeléseket elhárítva mindenképpen el akarta kerülni. – Ezzel kapcsolatban megemlítendő, hogy a svájci napilapok ismételten kiemelték, hogy Kállay szembeszállt a zsidókérdésben radikális intézkedésekre irányuló követelésekkel, egyikük pedig azt írta: „Kállay csak azért, hogy jó osztályzatot kapjon Berlintől, nem volt hajlandó a zsidókat a bosszú oltárán feláldozni.”

A zsidókérdés szóba került Kállaynak – egy év óta húzódó – április elején tett római látogatásakor Mussolinivel folytatott beszélgetése során is. Kállay megkérdezte tőle, hogy miért volt szükség Olaszországban zsidóellenes intézkedésekre, hiszen a zsidók száma ott jelentéktelen, és politikai vagy gazdasági okok sem indokolták azokat. Kállay emlékiratai szerint Mussolini erre azt vá-

laszolta, hogy Olaszországban tényleg nincs antiszemitizmus, a zsidók száma és szerepe csekély. Bizonyos intézkedéseket mégis kellett hozni, de csakis a németek miatt, „akik ebben a kérdésben hihetetlenül intoleránsak és egyszerűen hajthatatlanok”. Mussolini helyeselte a magyar kormány politikáját, a német nyomás parírozását. Kállay látogatást tett a pápánál is; XII. Pius felháborodását fejezte ki a német nemzetiszocialista rendszer és módszerek miatt, amelyek különösen a zsidókat sújtják, és megköszönte, hogy Kállay Magyarországot megóvta ezektől az embertelenségektől.³⁴

A miniszterelnök római útjánál – témánkat tekintve is – lényegesen fontosabb volt a kormányzónak április 16-17-én Klessheimben Hitlernél tett látogatása. A tárgyalások középpontjában Magyarország háborús részvétele, különbékékezdeményezései (amelyekről a német hírszerzés konkrét információkkal rendelkezett), és ezekkel összefüggésben Kállay politikájának éles bírálata állt. Hitler azonban már a tárgyalások első napján a zsidókérdést is nagyon határozott formában felvetette. A magyarországi zsidóbarát beállítottság neki „egyszerűen megfoghatatlan” – mondotta –, szerinte a zsidók elleni rendszabályok hozatalánál „nem szabad aggodalmaskodni [...] nem szabad ingadozni [...]. Minek a zsidóhoz glaszékesztyűs kézzel nyúlni?” Horthy azzal védekezett, hogy a magyar gazdaságban nincs elegendő pótlás a zsidók helyére, és hivatkozott az addig tett számos zsidóellenes intézkedésre. Azt is elmondta, hogy Magyarországon nagy számban vannak kikeresztelkedett zsidók, „akik között sok az értékes ember. Ő mindent megtett, amit a zsidók ellen tisztességes úton-módon tenni lehetett, de meggyilkolni vagy más módon elpusztítani aligha lehet őket.” Hitler erre azt felelte, hogy erre nincs is szükség, Szlovákiához hasonlóan koncentrációs táborokban kell elhelyezni őket, és a bányákban is lehetne dolgoztatni a zsidókat. A tárgyaláson résztvevő Ribbentrop szerint „minden magyar zsidó bizonyos mértékben az angol Secret Service ügynöke”.

A tárgyalások második napján Horthy azt mondta: mihez kezdjen a zsidókkal, miután úgyszólván minden életlehetőséget megvont tőlük, „elvégre mégsem ütheti őket agyon”. Erre Ribbentrop kijelentette, hogy „a zsidókat vagy meg kell semmisíteni, vagy koncentrációs táborokba szállítani. Más lehetőség nincs.” Hitler pedig azt hangsúlyozta, hogy a zsidó „kifejezetten élősdi”; ezt a helyzetet Lengyelországban már megszün-

tették. [...] Ha ott a zsidók nem akarnak dolgozni, agyonlövök őket. Ha nem tudnak dolgozni, el kell pusztulniuk. Úgy kell őket kezelni, mint a tuberkulózis bacilusát, amely megfertőzheti az egészséges testet. Ez nem kegyetlenség.”

Juhász Gyula ezzel kapcsolatban 1992-ben megjelent írásában arra mutatott rá, hogy a klesssheimi tárgyalásokon „a zsidókérdésben új mozzanat volt az a brutális nyíltság, amely nem hagyott kétséget afelől, hogy a zsidókérdés megoldása a német vezetés számára egyenlő a zsidók fizikai megsemmisítésével”. E hozzáállás jellemezte Goebbelsnek a klesssheimi tárgyalást kommentáló 1943. május 8-i naplójegyzetét is: „A zsidókérdés Magyarországon a legkevésbé megoldott. [...] A Führernek nem sikerült Horthyt találkozásuk során meggyőzni, hogy keményebb rendszabályokra van szükség. [...] Horthy humanitárius megfontolásokra hivatkozik, amelyeknek ebben az összefüggésben semmiféle jelentőségük nincs. A zsidósággal szemben a humanitás szóba sem jöhet, a zsidókat el kell taposni.”

Horthy hazaérkezése után, május 7-én levelet intézett Hitlerhez, amelyben foglalkozott a zsidókérdés „túl enyhén” való kezelésére vonatkozó szemrehányással is. Ismertette a zsidó befolyás visszaszorítására irányuló intézkedéseket és azt, hogy a zsidók fokozatos kikapcsolására vonatkozó intézkedések folyamatban vannak, „s amint meg lesznek teremtve elszállításuk feltételei, ezt végre is fogjuk hajtani”. E levél tervezetét a Külügyminisztérium készítette el és abból Horthy kihagyta a következő mondatot: „Excellenciád további szemrehányása az volt, hogy a kormány a zsidók kiirtásának keresztülvitelében nem járt el ugyanolyan mélyrehatóan, mint az Németországban történt, és ahogyan az a többi országban is kívánatosnak látszik.” A „kiirtás” kifejezés azt jelentette, hogy bár a haláltáborok működése akkor még nem volt ismert, a Lengyelországból és más országokból deportált zsidók fizikai megsemmisítésével a Külügyminisztérium vezető munkatársai – a Klessheimben a német vezetők részéről elhangzott kijelentések alapján is – már tisztában voltak.³⁵

Nem sokkal a klesssheimi találkozó után Ribbentrop fogadta Sztójajt, és beszélgetésük során – a követ április 28-i jelentése szerint – a zsidókérdést is szóba hozta. A miniszter ismertette azokat az indokokat – az ellenséggel való együttérzés és konspirálás, azaz annak támogatása, kémkedés, gazdasági és egyéb szabotázs-akciók, destruálás –, amelyek a német kormányt arra indították, hogy a zsidókérdést már a háború alatt,

éspedig gyorsított ütemben oldják meg. Rámutatott Ribbentrop arra, hogy jelenleg már csak Magyarország az, amely a zsidókérdés gyökeres megoldása elől elzárkózik. Megjegyezte, hogy értesülésük szerint a magyar kormány nemcsak, hogy nem hajtja végre gyökeresen és teljes mértékben az eddigi zsidótörvényeket, s egy idő óta e tekintetben stagnálás tapasztalható, hanem „szabad folyást enged bizonyos zsidó befolyásnak, a zsidó destruálásnak”. Elmondta, hogy a birodalmi kancellár emiatt „csalódást érez”, és ennek a kormányzóval való találkozás során kifejezést is adott. A miniszter nyomatékosan kérte Sztójajt, hogy megbeszélésükről személyesen is tájékoztassa a magyar kormányt, s igyekezzen Kállayt és a kormányt meggyőzni a zsidókérdés további, lényegesen fokozottabb ütemű rendezésének szükségességéről, mert ennek „német vezető helyen különleges fontosságot és nagy jelentőséget tulajdonítanak”. Ribbentrop véleménye szerint talán egy újabb, szigorúbb zsidótörvénnyel megfelelő megoldást lehetne találni, és felvetette az összes zsidó internálásának lehetőségét.

Sztójay jelentésében felhívta Kállay figyelmét arra, hogy benyomása szerint „a zsidókérdésben a német állásfoglalás a komolyság tetőpontját érte el”, és ismerte a német vezető körök mentalitását és „a jelenlegi élet-halál harc befolyása alatti elszánt elgondolásait és cselekedeteit”, javasolta a zsidókérdés olyan rendezését, hogy egy újabb német intervenciót mindenképpen el lehessen kerülni. – A követ jelentésében foglaltak azonban Kállay politikájára továbbra sem gyakoroltak hatást.

A német kormányt nyugtalanította a magyarországi politikai helyzet, a Kállay-kormány politikája, és ezzel kapcsolatban a Külügyi Hivatal már márciusban Magyarországra küldte Edmund Veessenmayer SS-Brigadeführert, a Külügyi Hivatal szakemberét a helyzet tanulmányozására. Veessenmayer április 18-i terjedelmes jelentésében első helyen a zsidókérdéssel foglalkozott. Szerinte a zsidók felelősek az országban tapasztalható defetista hangulatért, és azért, hogy széles körben szabotálják a háborús célokat. Németországnak fő ellenségei Magyarországon a zsidóság, a velük erős rokonságban levő arisztokrácia és a klerikális körök. A kívánatos változásokra úgy kerülhet sor, ha Németország kikényszeríti azokat, és a Kállay-rendszer végét az jelentené, ha egy német SS-hadosztály lenne Magyarországon, és hathatós intézkedéseket tennének a zsidók ellen.³⁶

Május 21-én Sztójay megbeszélést folytatott Wagnerrel, Luther utódjával. (Luthert ugyanis a Ribbentrop elleni akcióban való részvétele miatt leváltották, és 1943. február 10-én letartóztatták.) A követ arról tájékoztatta Wagnert, hogy a Hitler-Horthy találkozó nyomán Kállay fontolórra vette, hogy határozott intézkedéseket kezdeményez a zsidók ellen. Első lépésként csak a zsidók egy részét telepítenék ki, és az akciót akkor folytatnák, ha az első kitelepítettek már egzisztenciát tudtak teremteni maguknak. Ribbentrop fenntartásokkal fogadta a követ által mondottakat, és utasította Jagowot, hogy adjon tájékoztatást arról: volt-e Sztójaynak felhatalmazása az általa közöltekre. Jagow ezt Kállaytól nem kérdezte meg, minthogy Ribbentrop május 3-án táviratilag utasította őt, hogy a miniszterelnökkel való kapcsolatát csak az elkerülhetetlenül szükséges találkozásokra korlátozza... Jagow véleménye szerint is kétséges, hogy Sztójaynak volt-e a mondottakra felhatalmazása.

Kállay politikája ugyanis továbbra sem változott; ez nyilvánult meg az olasz követtel történt tárgyalásán is. A követ azt javasolta, hogy a miniszterelnök teljesítse a német kívánságokat. Erre Kállay azt válaszolta, hogy hajlandó Németország kívánságait teljesíteni, az csak a zsidókérdésben nem lehetséges, mert a német kívánságok túl nagyok; Magyarországon oly nagy számú zsidó él, hogy ők elsősorban gazdasági téren nem pótolhatók.

Kállay a zsidókérdéssel kapcsolatos álláspontját a kormánypárt május 29-i nagyválasztmányi ülésén fejtette ki. Rámutatott az átmeneti intézkedések szükségességére, míg a végleges megoldás – amint arra lehetőség lesz – a zsidóság teljes kitelepítése. „De viszont arra nem vállalkozhatom – tette hozzá –, hogy amíg ennek adottságai és alapfeltételei nincsenek meg [...] ezt a kérdést napirenden tartsam, ezzel az ország nyugalma háborgassam.” Erre vonatkozólag arra is rámutatott, hogy „Magyarország most sem – mint történelme folyamán sohasem – nem fog keresztény lelkiségével össze nem egyeztethető kísérletet tenni és letérni arról a humánusról, amelyet történelme folyamán faji, felekezeti vonalon mindig gyakorolt.” Hangsúlyozta, hogy ezt az álláspontját kormányra lépésekor is kifejtette, s „ebbeli felfogásban és annak végrehajtásában semmi változást nem látok indokoltnak”.

Közölte még, hogy előmozdítja a zsidók földbirtokáról szóló törvény végrehajtásának meggyorsítását, továbbra is szükségesnek tartja az

értelmiségi és gazdasági pályák teljes megnyitását a magyar fiatalság előtt, valamint a vagyoni kiegyenlítődést és a háború horribilis kiadásaihoz való hozzájárulását azoknak, akik az utóbbi évtizedekben elsősorban kivették a részüket a vagyonszerzésből. Ez főként a zsidókat érinti, de természetesen indokolt a keresztény újgazdagok fokozottabb megadóztatása is. Kállay beszédében felvetette még a lakásínség enyhítése érdekében a nagylakások igénybevételének kérdését, és szükségesnek tekintette a munkaszolgálatosok itthon való foglalkoztatását.

Kállay beszédéről Jagow részletesen tájékoztatta a német Külügyi Hivatalt, Sztójay pedig június 12-én a beszédben foglaltaknak megfelelően Erdmannsdorffot, a Külügyi Hivatal politikai osztályának helyettes vezetőjét (korábbi budapesti követet) a magyar kormány a zsidókérdéssel kapcsolatos politikájáról.

Kállaynak a zsidókérdésre vonatkozó politikájával Horthy továbbra is egyetértett. Ezt bizonyította az a jelentés is, amelyet a Reichssicherheitsdiensthauptamt (RSHA) kapott egy, a kormányzóval folytatott beszélgetésről. Ebből kitűnt, hogy a zsidókérdésben Horthy nagymértékben osztja Kállay nézeteit. Hajlandónak látszik az országot megszabadítani az eredetileg Galíciából jött kis zsidóktól, viszont azokat a zsidókat, akik a tudomány, az ipar és a pénzügyek területén érdemeket szereztek, hazafiaknak tartja, és nem akarja, hogy azoknak bántódása esék. Ugyanakkor a kis zsidók esetében is megfelelőbbnek tartja, ha Magyarországon vehetnek hasznukat, semhogy Ukrajnába küldjék őket.³⁷

Miközben a zsidókérdés radikális megoldására irányuló német nyomás fokozódott, a hazai politikai életben e kérdés 1943 tavaszán-nyarán nem állt előtérben. További zsidóellenes intézkedések megtételének szükségességét tulajdonképpen csak a Magyar Megújulás Nemzetiszocialista Pártszövetség vetette fel. Ennek képviselői május 5-én a kormányzóhoz intézett memorandumukban támadták a Kállay-kormány politikáját, amely eltolódást idézett elő a külpolitikában, elősegítette a baloldali pártok tevékenységét, a baloldali radikalizmus erősödését. A memorandum – utalva a zsidók suttogó propagandájára, destrálására – hangsúlyozta, hogy „a magyarság és a zsidóság érdekei végleg elváltak egymástól. Nem kívánunk sem embertelenül, sem igazságtalanul eljárni még a belső ellenséggel szemben sem, de a zsidóságot ki kell választani a nemzet testéből, és elő kell készíteni végleges elköltözésüket.”

Ezekben a hónapokban a zsidóellenes, antiszemita propaganda elsősorban a szélsőjobboldali lapokban, folyóiratokban kapott teret. Közülük különösen a Magyar Megújulás Pártjának orgánuma, a *Nemzetőr* és az *Egyedül Vagyunk* szerepe említendő meg; az előbbi szinte minden számában közölt ilyen jellegű cikkeket, az utóbbi pedig főleg a zsidóságnak a kulturális területen folytatott tevékenységével foglalkozott. Ehhez segítséget adott Kolossváry-Borcsa Mihálynak a zsidó származású írók névsorát és munkásságát ismertető könyve. Megemlítendő még, hogy januárban Bosnyák Zoltán vezetésével megalakult a Zsidókérdéskutató Magyar Intézet (a frankfurti Institut zur Erforschung der Judenfrage után a második ilyen intézmény Európában). Tevékenysége azonban 1943-ban a zsidó írók munkáinak összegyűjtésére korlátozódott, kutatómunkát ténylegesen nem végzett.³⁸

VÉGZETES HÓNAPOK

1943 októberétől a belpolitikai élet megélénkült. A szélsőjobboldali erők – élükön ezúttal is a Magyar Megújulás Pártjával, a Magyar Megújulás Nemzetiszocialista Pártszövetséggel – erőteljes támadást indítottak a kormány ellen, elsősorban a baloldallal szembeni magatartása, a baloldal működésének elősegítése és az országnak a háborúban való lanyha részvétele, de a zsidókérdés megoldása érdekében szükséges intézkedések megtételének hiánya miatt is. A Magyar Megújulás Pártja októberben – mint utóbb Imrédy a politikai rendőrségen tett vallomásaiban mondotta – a Kállay-kormány „ingatag kül- és belpolitikájának ellensúlyozására” emlékiratot intézett a miniszterelnökhöz, amely részletesen foglalkozott a zsidókérdéssel is. Utalt a zsidóságnak és „kapcsolt részeinek” előző évi destruktív, tengelyellenes propagandájára, a gazdasági problémákkal kapcsolatban pedig a zsidókérdés megoldatlanságát hangsúlyozta: „Meggyőződésünk, hogy ebben a tekintetben nincs megállás, a zsidóság teljes kiküszöböléséig, illetve teljes elkülönítéséig.”

A konkrét feladatokat illetően a memorandum szükségesnek tartotta a zsidóknak, „mint közismert túlfogyasztóknak” a fogyasztásból való kikapcsolását, valamint szellemi mérgező hatásuk enyhítését. Ezt azáltal lehetne elérni, „hogy a lehetőség szerint elválasztjuk őket a magyar társadalom többi elemeitől. Nemcsak a lakóhely szerinti elkülönítésről van itt szó, amit fokozatosan már most meg kell indítani, hanem a munkahe-

lyek szerint való elkülönítésről is, nemkülönben a szórakozóhelyek és egyéb tömeg-találkozóhelyek megtisztításáról. Komolyan foglalkozni kell az utazások korlátozásával is, nemkülönben a zsidók külső megjelölésével.” Szerepelt még a memorandumban a feladatok között a zsidó vagyonok ellenőrzése, állami vezetés alá vétele, az ipar és a kereskedelem terén az őrségváltás keresztülvétele, a zsidók földbirtokainak de facto keresztény kezekbe juttatása, továbbá a szociáldemokrata párt feloszlata és gazdasági, valamint munkásszervezeteik állami vezetés alá helyezése egészítené ki a zsidóság destruktív tevékenysége elleni rendszabályokat.

Imrédy a zsidókérdés „gyökeres és minden részletét átfogó” megoldásának szükségességét hangoztatta a képviselőház november 30-i ülésén elhangzott felszólalásában is. A képviselőház költségvetési vitájában a szélsőjobboldali képviselők közül többen is felvetették a zsidó vagyonadó bevezetésének elmulasztását.

E kérdésről egyébként még az előző év novemberében vita bontakozott ki Reményi-Schneller és Baranyai Lipót, a Magyar Nemzeti Bank elnöke között; utóbbi a vagyonadó bevezetését gazdasági-pénzügyi megfontolásokra hivatkozva határozottan ellenezte. Kállay említett május 29-i beszédében – az 1942. október 22-i beszédéhez képest – már árnyaltabb fogalmazásban szólt a vagyonadóról, majd november 12-én a képviselőházban az egyik nemzetiszocialista képviselő felszólalására válaszolva a következőket mondta: „A pénzügyminiszter úrnál a zsidó vagyonadóra számos tervezet van, nem készen, de folyamatban és előkészületben. Ezek azonban azt mutatták, hogy a gazdasági élet rendjének súlyos érintése nélkül nincs olyan elméleti és technikai módszer a kezünkben, amellyel ezt a mai időkben keresztül lehetne vinni.”

A szélsőjobboldali képviselők emellett felvetették még a zsidók továbbra is meglévő befolyását a sajtóban és a könyvkiadásban, a nagyobb zsidó lakások igénybevételenek elmaradását. (Az igénybevételt egyébként Reményi-Schneller 1942 novemberében igen fontosnak tartotta, ennek során tervezve a zsidóknak a belvárosi kerületekből való kiköltöztetését is.) Felhívták a figyelmet 60 ezer magyar cseléd esetében a „vérfertőzés” veszélyére, szóba került Kultsár István leváltása és a külföldi zsidók beszivárgása. (1943 végén mintegy 15 ezer zsidó menekült volt Magyarországon.)³⁹

Ugyanakkor nem lehet figyelmen kívül hagyni a zsidóellenes intézkedésekkel szembeni állásfoga-

lalásokat sem. A kisgazdapárt részéről Bajcsy-Zsilinszky Endre és Tildy Zoltán 1943. július 31-én 33 oldalas emlékiratot nyújtott át a miniszterelnöknek, amely a történelmi előzmények (belesodródás a világháborúba, a Bárdossy-kormány törvénysértő rendelkezései és akciói) ismertetése után az ország semlegessége visszaszerzésének és az alkotmányos jogrend helyreállításának szükségességét hangsúlyozta. Az utóbbinak a zsidótörvények „lebontása” is része volt, az emlékirat szerint a két zsidótörvényt, valamint a fajvédelmi törvénynek és honvédelmi törvénynek a jogegyenlőséggel össze nem egyeztethető szakaszait el kell törölni, addig pedig, míg ez megtörténhet „ebben a szellemben kell sürgősen revízió alá venni a zsidók munkaszolgálatának kérdését, azt a legenyhébben kezelni”, sőt megkezdeni a zsidók visszavételét a magyar hadseregbe. A bizalmas emlékiratot nem hozták nyilvánosságra, de az országban szűk körben terjesztették, és azt külföldre is eljuttatták. (Elsőként azt kivonatossan a svájci *Berner Tagwacht* közölte, majd arról más külföldi sajtóorgánumok is hírt adtak.)

Augusztusban – a Magyar Távirati Iroda bizalmas tájékoztatója szerint – a szociáldemokrata párt és a kisgazdapárt 41 oldalas memorandumában részletesen foglalkozott a zsidó munkatáborokban tapasztalt jelenségekkel, az Újvidéken történetekkel, a honvédség egyes közegeinek túlkapásaival, követelve az újvidéki terrorakció vétkeseinek megbüntetését és azt, hogy a zsidótörvények kereteit se a kormány, se a honvédség ne lépje túl. A képviselőház külügyi bizottságának ülésén Malasits Géza, a képviselőházban Peyer Károly emelt szót a munkaszolgálatosok érdekében.

Ezen túlmenően 1943 utolsó hónapjaiban számos ellenzéki képviselő a zsidótörvények eltörlése, illetve revíziója mellett foglalt állást. A Kisgazdapárt vezetői megismételték a július 31-i emlékiratnak a zsidókérdésre vonatkozó megállapításait, így Tildy Zoltán több alkalommal is hitet tett – általános jelleggel – a jogegyenlőség mellett, nemzetiségre, felekezetre való tekintet nélkül az állampolgárok egyenjogúságát hangsúlyozva, Bajcsy-Zsilinszky Endre pedig képviselőházi felszólalásában már konkrét formában is szólt a jogegyenlőség elvét megsértő zsidótörvények, valamint a fajvédelmi törvény és a honvédelmi törvény korrekciójának szükségességéről. Apponyi György a képviselőház december 1-i ülésén arra mutatott rá, hogy az elmúlt években több olyan törvényt látott napvilágot, amelyek a

magyar állampolgárok közösségéből az állampolgárok egy részét kizárták. „Bár most a kérdést pillanatnyilag nem tartjuk aktuálisnak [...] mégis le kell szögezmem [...], hogy igenis tovább fogunk küzdeni e törvények revíziója, illetve a magyar törvénytárból való eltüntetése iránt.” Apponyi továbbá – megismételve a honvédelmi törvényjavaslatot megtárgyaló bizottsági ülésen elhangzott véleményét – lehetetlen állapotnak tartotta azt, hogy a zsidók nem teljesíthetnek fegyveres katonai szolgálatot. Ugyanezen az ülésen Peyer Károly azt is mondotta, hogy „Meg kell szüntetni minden olyan törvényt és rendeletet, amely ember és ember között különbséget tesz.” De gróf Zichy János, a Keresztény Néppárt elnöke is a képviselőházban a párt deklarációját felolvastva azt hangsúlyozta, hogy a keresztény életfelfogás „kötelességünkkel teszi, hogy [...] biztosítsuk az ország minden lakosa számára megillető természeti jogokat és ennek megfelelően az állam polgárainak nemzetiségre, nyelvre, fajra és vallásra való tekintet nélküli jogegyenlőségét”. Az idős politikus szavait csak a liberális és a szociáldemokrata képviselők tapsolták meg, a miniszterelnök azonban a felszólalásokra válaszolva azt mondotta, hogy a deklaráció „minden mondatához szívvel és lélekkel csatlakozom, azokkal minden vonatkozásban egyetértek”.⁴⁰

A zsidókérdés belpolitikai alakulásáról a németek állásfoglalására rátérve: a német kormányzat Magyarországot illető politikájában ez idő tájt a zsidókérdés nem állt előtérben, pontosabban csak része volt a magyar kormány politikája általános bírálatának, amely elsősorban Magyarország háborús részvételének biztosítását, a háborúból való kilépésének megakadályozását, ennek érdekében Kállay elmozdítását célozta.

A magyarországi politikai helyzet megvizsgálására a Külügyi Hivatal Veessenmayert ismét Budapestre küldte. Veessenmayer december 10-i jelentésében rámutatott arra, hogy a magyarországi fejlemények „olyan pontra érkeztek, amely követeli a gyors és azonnali cselekvést”. Szerinte „eljött az ideje, hogy megszüntessük Magyarország önállósodásának állapotát”. A jelentés kitért a zsidókérdésre is: „ütött az óra, hogy a zsidókérdéshez alaposan hozzájáruljunk”. A zsidó „az első számú ellenség. Az 1,1 millió zsidó az országban ugyanolyan számú szabotőrt jelent [...] a bolsevisták szálláscsinálóit kell látni bennük.” Javasolta a német sajtó útján a zsidókérdés „folyamatos és ál-

landóan élesedő” bírálatát és előzetesen megállapított terv alapján a zsidókérdés azonnali kézbevétele. Hozzátette azt is, hogy Budapest bombázása esetén közölni kell az ellenséggel: a bombázás során minden egyes meghalt magyarért „100 gazdag zsidót fogunk agyonlőni”...⁴¹

A magyarországi helyzet megváltoztatásának kikényszerített politikai jellegű megoldása mellett a német kormányzat számolt a katonai megoldás lehetőségével is. A német vezérkar már 1943. szeptember végén elkészítette Magyarország megszállásának „Margarete” fedőnevű tervét, amelyet a következő hónapokban többször is módosítottak. A keleti fronton a német hadsereg súlyos vereségeit, a szovjet csapatok előrenyomulását figyelembe véve 1944. február végén felgyorsult a megszállás konkrét előkészítése. Hitler február 28-án utasítást adott a megszállás terve végleges változatának kidolgozására, és rövidesen megkezdődött a megszállásra kijelölt egységek összevonása. Március 12-én adta ki Hitler a megszállásra vonatkozó hadművelési parancsot. Ennek bevezető része az akció szükségességét a következőképpen indokolta: a birodalmi kormány „már hosszabb ideje tudomással bír arról, hogy a magyar kormány, élén Kállayval, Magyarország árulását készíti elő. [...] A Magyarországon mindent uraló zsidóság, az arisztokráciának egyes reakciós vagy zsidó befolyás alatt álló és korrump elemi hozták a magyar népet ebbe a helyzetbe. [...] Nem tűrhetem, hogy a terv odáig fejlődjön, hogy az olaszországi esethez hasonlóan a végrehajtott árulással meglepjenek bennünket, ezért elhatároztam, hogy eltávolítom az áruló klikket. Német csapatok vonulnak be Magyarországra és az országot ideiglenesen megszállják.”

Kállay és a külügyminisztérium vezetői tisztában voltak a megszállás lehetőségével, annak a zsidóság helyzetére kiható súlyos következményeivel is. (A miniszterelnöknek a stockholmi magyar követnek írt március 1-i levele szerint a megszállás a zsidóság sorsára is tragikus következményekkel járna.)

Ugyanakkor a hazai jobboldal kemény intézkedéseket követelt a zsidóság ellen. A kormánypárt radikális szárnya 32 képviselőjének februári memoranduma hangsúlyozta: „A háború határaink felé való közeledése újból időszerűvé teszi a zsidókérdést. [...] Aktuálissá válik a kérdés azért, mert egy esetleg közvetlen német segítséggel önvédelmi harcra felsorakozott ország-

ban a háborús célokkal életérdekeinél fogva elmentés törekvésű nyolc-kilencszázezer főnyi zsidóság helyzetének szabályozása új és hatékony intézkedést igényel. Azok a zsidó tömegek, amelyek bomlasztó tevékenységükkel a belső front aláásásának, valamint a feketepiacnak tényezői, intézményesen és haladéktalanul kemény felügyelet mellett közmunkába állítandók”. A memorandum azt is tartalmazta, hogy bár a zsidók kitelepítésének akadályai vannak, „az előkészítő munkálatok keresztül vihetők”.

A magyar jobboldal-szélsőjobboldal állásfoglalásával kapcsolatban figyelmet érdemel még az MTI március 10-i bizalmas tájékoztatója. Eszerint: „Noha a hadiszerencse mostanában nem kedvez a németeknek s az események hatása alatt nálunk is nagy tömegek tolnak át a jobboldalról a baloldalra, jobboldali politikusaink felfogásán és magatartásán ez mit sem változtat. Sőt azt lehet mondani, hogy [...] talán még határozottabban és még türelmetlenebbül jobboldaliak, mint voltak akkor, amikor az ő csillagzatuk állt jól.” A jobboldal ugyan hisz a német győzelemben, de úgy látják, hogy német vereség esetén csak az oroszok győzhetnek. „Vannak azután jobboldaliak, nem is kis számban, akik erre az esetre előbb mindenképpen el akarják intézni a zsidókat. Nemcsak a szélsőséges nyilasok, hanem néha az imrédysták is nyíltan pogromról beszéltek s azt mondják: ki kell irtani a zsidókat, nehogy még egyszer felfordulást vagy kommunizmust csinálhassanak”.

Március első felében a magyar kormány már konkrét értesítéseket szerzett a határmenti német csapatösszevonásokról, a megszállás elkerülésére vagy az azzal szembeni ellenállásra azonban nem látott lehetőséget. Így került sor azután Horthynak a németek meghívására történt március 18-i klessheimi látogatására. A feszült légkörű tárgyalások során Hitlernek a magyar kormánnyal szemben felhozott vádjai között szerepelt az is, hogy „Magyarország a zsidókérdésben semmit sem tesz, és nem hajlandó a nagyszámú magyarországi zsidósággal leszámolni”. A klessheimi tárgyalásokat követően már másnap megtörtént Magyarország német megszállása.

Az ország megszállása azután megteremtette a feltételeket – az új kormány, a magyar hatóságok aktív közreműködésével – a zsidókérdés „végleges megoldására”, többszázezer magyar zsidó fizikai megsemmisítésére...⁴²

JEGYZETEK

- ¹ A zsidótörvények előtörténetéhez. Antiszemitizmus és zsidókérdés 1932-1937. *Múltunk*, 2010. 2. sz. 187-207.; Az első zsidótörvény megszületése. *Múlt és Jövő*, 2010/2. 102-121.; A második zsidótörvény. *Századok*, 2011. 6. sz.
- ² Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója (a továbbiakban: KN) III. k. 736-737., V. k. 183-187.; Gróf Teleki Pál: *Bevezédek. 1939*. Bp., é. n. 73-74.
- ³ KN VI. k. 377-380., VII. k. 30.
- ⁴ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) XXV. 1.a 293/1946.; Bosnyák Zoltán: A harmadik zsidótörvény. A Cél, 1940. aug. 1-6.; *Magyarországi pártprogramok. 1919-1944*. Bp., 2003. 449-450.
- ⁵ KN VII. k. 37., 41., IX. k. 80.
- ⁶ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) K 83 206/pol. főn.-1940., 243/pol. főn. - 1940.; BFL XXV. 1.a 293/1946.; *Függetlenség*, 1939. dec. 25. 1.; *Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez*. Bp., 1966. 272.; *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról. 1935-1945*. Bp., 1968. 551.; Barcza György: *Diplomata emlékeim. 1911-1945*. I. Bp., 1994. 433-434.; KN VIII. k. 766., 869-870., 1185-1186.
- ⁷ BFL XXV. 1.a 2. 293/1946.; *Függetlenség*, 1941. márc. 11. 3., márc. 22. 3.; *Pesti Újság*, 1941. márc. 11. 3.; *Göring lapja a magyar zsidókérdésről*. Bp., 1941. 14.; *A magyar katolikus püspöki kar tanácskozássainak története és jegyzőkönyvei 1919-1944 között*. München-Budapest, 1992. II. k. 272.; KN IX. k. 165., 455-456.
- ⁸ KN XI. k. 5-6.
- ⁹ Ladányi Andor: A kisebbséggé nyilvánítás kérdéséhez: A történelmi előzmények. *Múlt és Jövő*, 2006/1. 106.
- ¹⁰ MOL K 27 1941. jún. 24-i ülés; Az 1939. évi június hó 10-ére összehívott Országgyűlés Képviselőházának Irományai (a továbbiakban: KI) VI. k. 387-405.
- ¹¹ MOL K 510 1941. júl. 3-i ülés; KN X. k. 348-352., 356-404., 410-434., 478-480.; KI VI. k. 542-550.
- ¹² MOL K63 54/7 4243/1941, 4602/1941, 5267/1941; MOL K 510 1941. júl. 12-i ülés; *Pesti Hírlap*, 1941. júl. 13. 3-4., júl. 15. 3-4.; Vizi E. Szilveszter: Az „Orsós-ügy” avagy a tudós felelőssége. *Magyar Tudomány*, 1994/2. 326-334.; Actes et Documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale. 6. La Saint Siège et les Victimes de la Guerre. Mars 1939-Décembre 1940. Città del Vaticana, 1972. 465-466., 487-490., 506.; Actes... 8. La Saint Siège de la Guerre. Janvier 1941-Décembre 1942. Città del Vaticana, 1974. 206-208., 223-224., 227., 229-230., 233-234., 245-246., 263-264., 338-339.; *A magyar katolikus püspöki kar...* II. k. 291.; Gergely Jenő: A magyar katolikus püspöki kar, az Apostoli Szentzség és a Soá. In: *Magyar megfontolások a Soáról*. Budapest-Pannonhalma, 1999. 95-97.; Az 1939. évi június hó 10-re összehívott Országgyűlés Felsőházának Irományai (a továbbiakban: FI) V. k. 102-109.; Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója (a továbbiakban: FN) II. k. 278-304.; *A magyar katolikus püspöki kar...* II. k. 291.; Vizi E. Szilveszter: Az „Orsós-ügy” avagy a tudós felelőssége. *Magyar Tudomány*, 1994/2. 326-334.
- ¹³ *A Mai Nap*, 1943. okt. 12. 3., okt. 23. 5., nov. 25. 5., dec. 23. 3.; KI VI. k. 552-564.; KN X. k. 487-488.; FI V. k. 111-115.; FN II. k. 308-311.; Magyar Törvénytár. 1941. évi törvények. Bp., 1942. 56-65.; Magyarország
- Rendeletek Tára. 1941. Bp., 1942. 3486-3494.; Magyar Statisztikai Évkönyv. 1942. Bp., 1943. 30., 299.
- ¹⁴ KI VI. k. 378-386.; KN X. k. 309., 318-319., 325-333., 339., 341-347.; FN II. k. 278.; Magyar Törvénytár. 1941. évi törvények. Bp., 1942. 47-50.; Magyarországi Rendeletek Tára. 1941. Bp., 1942. 1028-1029.
- ¹⁵ KI VII. k. 171-174.; KN XII. k. 557-561., 565-566., 596-597.; Magyar Törvénytár. 1940. évi törvények. Bp., 1941. 204-205., 1941. évi törvények. Bp., 1942. 100-102.
- ¹⁶ MOL K 510 1942. máj. 24-i ülés; KI VII. k. 15-18., 27., 289-293., VIII. k. 48-53.; KN XIII. k. 145-146., 152., 254-256.; Magyar Törvénytár. 1942. évi törvények. Bp., 1943. 39-42.
- ¹⁷ Hegedűs István: *Őrvégváltás*. Bp., 1942. 500.; Hivatalos Közlöny, 1942. 115-116.; FN III. k. 19-25.
- ¹⁸ KN XI. k. 26., 237., XII. k. 69-70., 176-177., 410-412., 457.
- ¹⁹ MOL K 38; *Függetlenség*, 1941. aug. 3. 4.; A Wilhelmstrasse... 675.; Majsai Tamás: A magyar Holocaust első felvonása: 1941. In: *Holocaust Emlékkönyv*. Bp., 1994. 303-309.; *A magyar katolikus püspöki kar...* II. k. 306-307., 323.; Szirtes Zoltán: *Temetetlen halottaink. 1941. Kamenec-Podolszk*. Bp., 1996. 12-16.; Randolph L. Braham: *A népiértés politikája. A Holocaust Magyarországon*. Első kötet. II., bővített és átdolgozott kiadás. Bp., 1997. I. k. 197-206.; Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós*. Bp., 2000. II. k. 753-767.; KN XI. k. 537., XII. k. 62.
- ²⁰ Saly Dezső: *Szigorúan bizalmas! Fekete könyv: 1939-1944*. Bp., 1945. 463-465., 469-472., 671., 673.; Vigh Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre és a hideg napok. *Történelmi Szemle*, 1967. 1-2. sz. 81-103.; A Sajti Enikő-Markó György: Ismeretlen dokumentum az 1942. januári délvidéki razzia részvevőinek peréről. 1943. december 14.-1944. január 14. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1985. 2. sz. 426-468.; Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez. Bp., 1966. 278-303.; A Sajti Enikő: *Délvidék 1941-1944. A magyar kormányzat délszláv politikája*. Bp., 1987. 152-168., 174-188.; Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam, 1942-1944*. Bp., 1991. I. k. 132-135., 299-300.; Braham: i. m. I. k. 206-214.; KN XVI. k. 490-492.
- ²¹ *Függetlenség*, 1942. márc. 14. 3-4.; Kállay: i. m. I. k. 47-48., 94-97., 100-102.; KN XIII. k. 92-93., 96., 99-100.; Magyarországi Rendeletek Tára. 1942. Bp., 1943. 657-661.
- ²² *Függetlenség*, 1942. ápr. 21. 1-4.
- ²³ MOL K 27 1942. okt. 27-i ülés, K 510 1942. jún. 30-i ülés; *Pesti Hírlap*, 1942. júl. 9. 6.; Szita Szabolcs: A munkaszolgálat Magyarországon. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2004. 817-857.; „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. I. 1939. március-1942. május. Bp., 1962. XLV-XLVII., LIV-LV., LXIII-LXV., LXXI-LXXIII., CLXXV., 296-303., 309-315., II. 1942. május-1944. november. Bp., 1962. 130-134., 175-184., 312-314.; Nagybaczoni Nagy Vilmos: *Végzetes eztenők*. 1938-1944. Bp., 1986. 82-84., 93-114., 129-130.; Szita Szabolcs: Történeti áttekintés a munkaszolgálatról. (1941-1945.) in: *Holocaust Füzetek*. 2. Bp., 1992. 28-37.; Braham: i. m. I. k. 297-340.; KN XIV. k. 138., 167-168., 171., 174., 179-180., 194., 303-304., XV. k. 595-596.; FI V. k. 618.; FN III. k. 329.; Magyar Törvénytár. 1942. évi törvények. Bp., 1943. 76-89.; Magyarországi Rendeletek Tára. 1942. Bp., 1943. 3188-3196.
- ²⁴ MOL K 510 1942. jún. 10-i, 12-i és 19-i ülés; KI VIII. k. 132-142., 151-157., 497-500., 616-617.; KN XIII. k. 124-

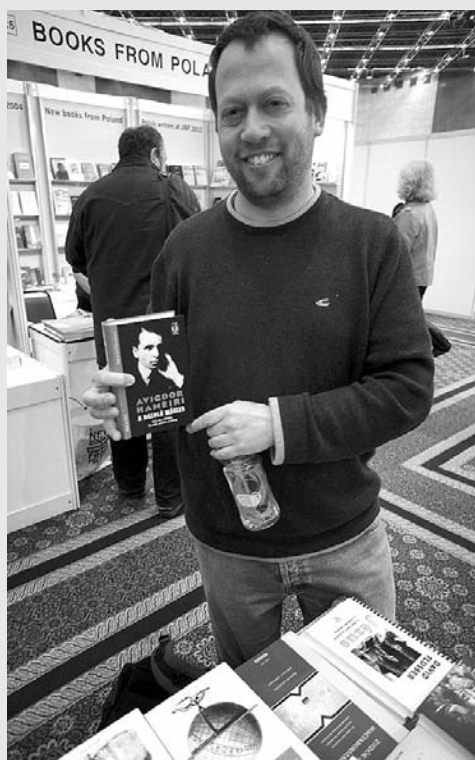
- 126., 282-284., 305-306., 432., 448-449.; FI V. k. 614-617.; FN III. k. 64-72., 75-78.; Magyar Törvénytár. 1942. évi törvénycikkek. Bp., 1943. 89-109.
- ²⁵ *A Wilhelmstrasse...* 682-683.
- ²⁶ *A Wilhelmstrasse...* 660.; Kállay: i. m. I. k. 117-118.
- ²⁷ *Judenverfolgung in Ungarn*. Frankfurt am Main, 1959. 78-79.; Lucy S. Dawidowicz: *Háború a zsidók ellen. 1933-1945*. Bp., 2000. 129-131., 135-139.; Mark Roseman: *A végső megoldás. A Wannsee-jegyzőkönyv*. Bp., 2003.
- ²⁸ MOL K 64 437/1942-res. pol., K 83 206/pol. főn.-1940., 152/pol.-1942.; *Judenverfolgung...* 81-85.; *A Wilhelmstrasse...* 694.; Braham: i. m. I. k. 277-281.
- ²⁹ MOL K 83 189/pol.-1942., 192/pol.-1942.; *Judenverfolgung...* 93., 95-99., 102-104.; *The Destruction of Hungarian Jewry. A Documentary Account*. New York, 1963. 85-95.; *A Wilhelmstrasse...* 694.; Kállay: i. m. I. k. 138-139.; Braham: i. m. I. k. 228-233.; Karsai László: *Magyar zsidók sorsa Nyugat-Dunántúlon. 1942-43*. In: *Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében*. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára. Pécs, 2000. 343-366.; *A magyar Quisling-kormány. Sztójay Döme és társai a népbíróóság előtt*. Bp., 2004. 572.; Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a báborús diplomácia*. Bp., 2008. 89-90., 114-136.
- ³⁰ *Függetlenség*, 1942. okt. 23. 1-2.; *Tettek-tervek. A Kállay-kormány féleztenedős munkássága és politikája*. Bp., 1942.; *Tettek-tervek. II. A Kállay-kormány munkája és politikája*. (1942. okt. 1-1943. szept. 30.) Bp. 1943.; *The Destruction...* 160., 162-164., 166.; Braham: i. m. I. k. 233-237.; KN XVI. k. 477.
- ³¹ *Judenverfolgung...* 110., 115-116., 121-122.; *The Destruction...* 168-171., 175., 185.; *A Wilhelmstrasse...* 701-704.
- ³² MOL K 64 9420/pol.-1942., K 83 272/pol.-1942.; *The Destruction...* 190-194.; Kállay: i. m. I. k. 146-147.
- ³³ *Egyedül Vagyunk*, 1942. nov. 20. 5-6.; *Századok*, 1985. 1. sz. 190-191.; Saly: i. m. 606-607.; *The Destruction...* 228-229.; KN XVI. k. 200., 251-252., 285-286., 328-330., 337., 425-426., 479-481., 505-508., 525-526., 543.
- ³⁴ MOL K 63 23/pol.-1943.; 30/1-a-1943.; *Judenverfolgung...* 124-125.; *The Destruction...* 199-200.; Kállay: i. m. I. k. 177-178., 185., 195-196.
- ³⁵ *Horthy Miklós titkos iratai*. Bp., 1972. 387-390., 393., 397.; *Hitler hatvannyele tárgyalása 1939-1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államfőfűekkel*. Bp., 1983. II. k. 75-76., 83-87., 101-102.; Juhász Gyula: *Két tárgyalás 1943 tavaszán*. (Feljegyzések Kállay Miklós 1943. április 1-i római és Horthy Miklós 1943. április 16-17-i klessheimi tárgyalásairól.) *Történelmi Szemle*, 1973. 3-4. sz. 413.; Joseph Goebbels: *Napló*. Bp., 1994. 358.
- ³⁶ Lévai Jenő: *Zsidósors Magyarországon*. Bp., 1948. 48-51. Lévai Jenő: *Eichmann Magyarországon*. Documents. Bp., 1961. 55-57.; *The Destruction...* 229-242.; Braham: i. m. I. k. 242-243.
- ³⁷ *Függetlenség*, 1943. máj. 30. 4.; *The Destruction...* 244-252.; *A Wilhelmstrasse...* 718-719.; Mario D. Fenyo: *Hitler, Horthy, and Hungary. German-Hungarian Relations*. New Haven and London, 1972. 76.; Braham: i. m. I. k. 244-255.; KN XVI. k. 477.
- ³⁸ *A Cél*, 1943. január. 15-16., 1943. február. 17-23.; *Egyedül Vagyunk*, 1943. 1. sz. 7-8., 4. sz. 4.; *Nemzetőr*, 1943. 1. sz. 3., 39. sz. 5.; Kolossváry-Borcza Mihály: *A zsidókérdés magyarországi irodalma. A zsidóság szerepe a magyar szellemi életben*. Bp., 1943.; *Horthy Miklós titkos iratai*. Bp., 1972. 386-390.
- ³⁹ Saly: i. m. 561.; *Imrédy Béla a vádlottak padján*. Bp., 1999. 116., 554., 557., 565-566., 568.; Nathaniel Katzburg: *Zsidópolitika Magyarországon. 1919-1943*. Bp., 2002. 188-190.; KN XVII. k. 236-237., 270-273., 299., 337-338., 376-379., 437.
- ⁴⁰ *Független Magyarország*, 1943. nov. 15. 3., nov. 21. 5.; *Újság*, 1943. nov. 21. 5.; *Századok*, 1965. 1-2. sz. 179-180., 189-191.; Jelentés Honti Ferencnek, a Független Kisgazdapárt megbízottjának 1943 szeptember-1946 november között Svájcban és Franciaországban folytatott tevékenységéről. Genf, 1946. 32-34.; Vigh Károly: *Bajcsy-Zsilinszky Endre harca a magyar függetlenségért és szuverenitásért a második világháború alatt. Századok*, 1967. 6. sz. 1339-1342.; Kállay: i. m. I. k. 263-273.; *A szakadék szélén...* Az MTI bizalmas jelentései. 1943. július 22.-1944. március 10. Bp., 2006. 47., 71.; KN XVI. k. 266-267., XVIII. k. 437., 455-457., 639., 704-705.;
- ⁴¹ *A Wilhelmstrasse...* 745-755.
- ⁴² MOL K 27 A koronatanács 1944. márc. 19-i ülése; BFL XXV. 1.a 293/1946., 864/1946.; *Függetlenség*, 1944. ápr. 5. 3-4.; *Új Magyarország*, 1944. ápr. 1. 1-2.; Ránki György: *1944. március 19. Magyarország német megszállása*. Bp., 1978. 29., 48-49., 98., 103.; Horthy Miklós: *Emlékirataim*. Bp., 1990. 280-285.; Vargyai Gyula: *Pusztas ország*. Bp., 1988. 9-30.; Kállay: i. m. II. k. 185-188.; *Magyarország 1944. Német megszállás*. Bp., 1994. 7-17., 21-37.; *A szakadék szélén...* Az MTI bizalmas jelentései. 1943. július 22.-1944. március 10. Bp., 2006. 125., 191., 228.

Jeruzsálemi képregény

Izraeli szerzőnk, A. B. Jehosua Umberto Ecióval váltott szót – kétezer ember előtt. Több külön teremben vetítőn követték a szellemes párbeszédet. Kár, hogy – eddig – nem olvashatták Heller Ágnes új könyvét, *A mai történelmi regényt* – pedig épp az ő témái körül tekergett a beszélgetés fonala.

Asher Kravitz – fiatal író, civilben matematikus, vagy matematikus és civilben író? Már három könyve jelent meg a Ediot Ahranot kiadónál. Elsősorban a magyar matematikusok iránti tiszteletből – Erdöss Pál – szeretné, ha művei magyarul is megjelenének. (Novelláiból közlünk is a jövőben.) Tőlem házfeladatként – nem ő az egyedüli izraeli – Avigdor Hameiri elmélyültebb tanulmányozását kapta.

Kálmán Tünde borítói sokakat megállítottak – tekintet nélkül a magyar nyelvtudásra.